

Справа отамана Зеленого. Українські хроніки 1919 року
Андрей Анатольевич Кокотюха

1919 року земля України стала полем битви між різними владами – «червоними», «білими», «зеленими»... Артем Шеремет – звичайний київський лікар, людина аж ніяк не войовнича. Але буремні події божевільного часу змушують його, так чи інакше, взяти в них участь – трагічні обставини приводять його до армії отамана Зеленого. Запекла боротьба, смертельна небезпека, зрада та надія, кохання і втрата – не омине ніщо...

Андрій Кокотюха

Справа отамана Зеленого

Українські хроніки 1919 року

Обережно! Ненормативна лексика!

Передмова

«Справа отамана Зеленого» занурює нас у перипетії бурхливого 1919 року.

Револьюційне протистояння на той час досягло апогею. Українські землі стали полем битви між різними владами, різними режимами. Водночас 1919-й позначився розгортанням масштабного селянського повстанського руху, що був адекватною відповіддю українського села на національні й соціально-економічні утиски. Кожна зі сторін конфлікту мала свої плани і бачення майбутнього України. Від того, хто стане переможцем, залежала не тільки доля української державності, а й майбутнє всієї Росії.

У центрі сюжету – історія київського лікаря Артема Шеремета, який з волі трагічних обставин опинився у повстанській армії отамана Зеленого серед селян, покликаних звільнити Україну з-під ворожих окупацій і встановити тут справедливую українську владу. Поширеним явищем був ідеологічний дрейф: на початку повстанський загін б'ється під

гаслом «За радянську Україну без більшовиків і євреїв!», а вже згодом – «За самостійну соборну Українську державу!». Ймовірно, лише під кінець 1921 року українські селяни затирили, хто є національним ворогом і що тільки у своїй державі вони зможуть зберегти право господаря. Та слушний момент було втрачено – остаточна перемога червоних залишалася справою часу.

Історію – реальність 26 млн українців, яким довелося жити в революційні 1917–1921 роки, – автор відтворив за документами, мемуарами сучасників та тогочасною пресою.

З-поміж кількох десятків вигаданих героїв роману один – найсправжніший. Це відомий на всю Україну отаман Дніпровської повстанської дивізії Зелений – псевдо йому присвоїли чи то за юність, чи, за іншою версією, – від паролу, який він використовував у підпільній роботі ще в роки першої російської революції. Коротке його життя повне суперечностей.

Народився майбутній отаман 16 грудня 1886 року в родині Ілька та Варвари Терпил, загалом батьки мали вісім дітей. Навчався в церковно-парафіяльній школі, двокласному училищі, а згодом – Житомирській школі прапорщиків. На заклики Директорії в листопаді 1918-го створив загін із чотирьох тисяч селян і взяв участь у повстанні проти гетьмана Скоропадського. 13–14 грудня «зеленівці» під червоними прапорами і з гаслом «Вся влада Радам!» вступили в Київ, влаштували в місті бешкети. Пограбувавши військові склади на Святошині, вони повернулися до Трипілля. Звідси Зелений вислав Ультиматум у Київ: скинути Директорію й визнати радянську владу, або він піднімає повстання проти уряду УНР. Обеззброїти бунтівників вдалося січовим стрільцям на чолі з сотником Осипом Думіним. Натомість Зелений допоміг червоним під час їхнього наступу на Київ у лютому 1919-го. А вже згодом він повернув зброю проти них, у квітні разом з іншими отаманами зробив спробу захопити Київ.

У час найвищого піднесення угруповання Зеленого нараховувало 35 тисяч бійців. Зелений був одним із небагатьох повстанських отаманів, що мали свою флотилію на Дніпрі. А ще ходили легенди про те, як він роздавав селянам землю. 13 жовтня 1919-го Данила Терпила було важко поранено в бою з денікінцями за Канів... Похований він у рідному Трипіллі.

Роман Кокотюхи – динамічне й захопливе читання про український повстанський рух, малознану сторінку історії, боротьбу мешканців Великої України за її незалежність і соборність. Герої роману – звичайні собі люди, зі своїми характерами, мотиваціями, переживаннями й глибокими внутрішніми змінами. Автор без пафосу й зайвих емоцій зумів це передати.

Бажаємо читачам насолоди від прочитання.

Миру і злагоди вашим родинам та Україні!

Ярослав Файзулін,

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр.

Частина перша

Губчека

Озброєні з голови до ніг люди від імені чека, комендатури міста, кримінально-розшукової міліції та інших установ роблять обшуки, арешти, підкидають фальшиві гроші, напрошуються на хабарі, шантажують цими хабарами, ув'язнюючи тих, хто цей хабар дав, щоб кінець кінцем звільнити людину з-під страху смерті за десятикратний або двадцятикратний хабар.

З доповідної записки представника РРФСР в Україні Давида Гопнера – Володимирові Леніну 22 березня 1919 р.

Київ, березень

1

– Ти вже пробач, Артеме Даниловичу, але я тобі не радий.

Говорячи так, Мирон виставив на стіл полумисок із холодною, звареною в лущинні картоплею, поруч поклав почищену половину цибулини, додав чвертку сірого хліба,

зітхнув:

– Ось, чим можу.

Шеремет знизав плечима, підхопив із підлоги солдатський речовий мішок, видобув із надр замотаний у полотняну шмату кусень жовтуватого, старого сала – невеликий, трохи більший за його долоню. Потім виклав мішечок із чорними сухарями, промовивши:

– Мій внесок, свояче. Я не обжирати прийшов.

– Ага, зараз нікого в Києві здорово не об'іси, – буркнув Мирон. – Товариші-більшовики кажуть, що теж голодують. Але я дуже в цьому сумніваюся. Чрезвичайка точно посилену пайку собі випикує, – зітхнув, додав з гіркою іронує: – Служба шкідлива.

Про Надзвичайну комісію – чека, чрезвычайку – та її діяльність Артемові Шеремету доводилося чути чимало. Ось хоч би з Полтави: там уже орудували більшовики, й звідти розходилися відкриті заклики Короленка, [1 - 6 лютого 1919 року під час другого російського вторгнення в Україну була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), «чрезвичайка» – точний аналог ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия). Від самого початку її діяльність спрямовувалася передусім на терор та фізичне знищення незгодних. Діяльність ВУНК гостро засуджував український письменник-гуманіст Володимир Галактіонович Короленко (1853–1921 рр.), який не сприйняв ані Жовтневого перевороту, ані подальших методів правління більшовиків. Перебуваючи в описаний час у Полтаві, Короленко не боявся публічно протестувати проти терору, звертаючись, зокрема, особисто до Леніна.] наповнені більше емоціями гуманіста, ніж конкретними прикладами.

Молодший брат Лідії, його дружини, теж був не надто говіркий, коли Артем починав випитувати в нього, що з того правда, а що – чутки чи й відверта брехня. Хотів розібратися, як правильно поводити себе з чекістами, яких у Києві нізащо не обминеш. Але Мирон не хотів підтримувати розмови: так, ніби її тут, за стінами його квартири, хтось почує. І негайно покарає, щоб навіть наодинці не патякав зайвого. Не тільки про це, а й будь про що інше. Та й узагалі він не приховував невдоволення від появи родича. Проте Шеремет, щоб не розділяти себе з Мироном прірвою мовчання, все одно спитав:

– Чим це вона така шкідлива?

– Розстрілюють мало не щодня, – неохоче відповів свояк, сторожко озирнувшись, немов у темному куті заховався шпиг із револьвером. – А в лютому, ну, коли ото тільки придумали свою чека, взагалі між собою воювали. Прямо на вулицях.

– Це як?

– А отак! – згадавши це, Мирон ураз помітно пожвавився. – Територію ділили. Вулиці,

квартили, на Липках переважно. Щоб простіше пояснити: ось тут грабують одні, на сусідній вулиці – другі. Один загін забреде на чужий город – другий огризається. Люди носа не потикають на вулицю і думають, як оце я: аби Бог дав, щоб вони один одного постріляли, – помовчав і додав, уже зовсім осмілівши: – Коли комісари трошки освоїлися в місті, чекісти почали по квартирах закуски шукати. Сміх і гріх.

– Тобто? – Артем далі відмовлявся розуміти почуте.

– Коли вип'єш, треба закусити, – з показною терплячістю розтлумачував Мирон очевидні речі. – Зазвичай напивалися на нічних патрулях та облавах. От і лізли в першу-ліпшу оселю. До мене ввалилося троє таких. Один, старший, навіть пояснив, чого вони такі п'яні. Нетутешній, із Пітера, робітник-путиловець.

– Совість заїла?

– У кого совість! У комісара з наганом? Ну тебе! – відмахнувся Мирон. – Каже, в нашому Києві тяжко йому. Колотить усього.

– І з чого ж його так тіпає? Набридло стріляти ворогів?

...У свої тридцять Шеремет уже встиг зажити слави досить перспективного лікаря. Хоч для медика, який прагнув, щоб його сприймали серйозно, вік справді був не досить солідний. Але ще півроку тому, коли вчився рятувати життя, він і гадки не мав, що отак спокійно говоритиме про страти.

За власну, хай невеличку, дореволюційну та довоєнну практику Артем не бачив стільки смертей, скільки побачив останнім часом. Аргумент, що, мовляв, кругом громадянська війна і дідько його розбере, хто за кого та проти кого йде в атаку, міг би задовольнити. Адже коли все почалося чотири з половиною роки тому, ще за царя, Шереметові нічого пояснювати не треба було. Є фронт, є тил, є загиблі герої, є поранені вояки. Уявляючи собі, скільки людських жертв приносить кожен день війни, він усе одно сприймав цифри по-філософському. Ще й дискутував із тестем та його друзями з губернських дворянських зборів, чи встановлює хто перед кожною воєнною кампанією відсоток припустимих утрат.

Уже й не вірив у те, що сам колись із піною в роті доводив: солдати й офіцери, готуючись воювати, повинні усвідомити, що теоретично кожен із них може загинути. А їхні керівники, зокрема й командувач, сам государ імператор, мусять відверто сказати їм, що всі вони разом і поодиноці – мішень для ворожих куль. Ціль для багнетів. І гарматне м'ясо. Лише за таких обставин вояки чітко розуміють, що передова – це місце, де вбити можуть не того, хто праворуч чи ліворуч від тебе, а найперше тебе самого. Сміливість, відчайдушність і готовність померти за віру, царя та вітчизну будуть врівноважені бажанням прагматиків жити й боротися за найвищі ідеали.

Артемові слова присутні називали ерессю.

А самого Артема – хлопчиськом.

І всі хором бажали йому та всім присутнім, щоб війна ніколи не прийшла до їхніх домівок.

Тоді, не лише тисяча дев'ятсот чотирнадцятого, а й два роки по тому, ніхто всерйоз не припускав, що війська кайзера дійдуть до Київської губернії. Хоч, як порівняти з Харковом, а надто з Москвою, не кажучи вже про Петроград, їхнє місто лежало якнайближче до Східного фронту. До того ж усі вони, навіть Ліда, тоді ще Артемова наречена, щиро раділи, коли переможна російська армія зайняла значну частину Галичини й Буковини, просуваючись на захід. Тесть підняв за це бокал на заручинах. Якраз о тій порі після багатьох невдач військо нарешті досягло успіхів на австрійському кордоні. Бувши напідпитку, він розмахував вузьким високим бокалом, наче шаблюкою, розхлюпував дороге шампанське й виголошував патріотичні гасла, звівши все до того, що Російська імперія не окупує Галичини, а лише повертає до свого складу історичні території, що їх надовго відірвали ненажерливі Габсбурги.

Справді, важко було уявити, що минулої зими, в лютому вісімнадцятого, війна вдереться на київські вулиці зовсім не з того боку, звідки на неї могли чекати. Тоді Шеремет із Лідією дивом утекли. Не відступили – саме втекли. Тесть гнівно тупотів ногами й вимагав від Артема негайно врятувати його доньку, бо в місті розруха, влади нема. Ходять чутки, ніби Червона армія от-от зайде до міста, і хтозна, чого можна сподіватися від озброєних більшовиків.

А Шеремет, навпаки, хотів записатися в ополчення як не медиком, то бодай рядовим бійцем. Тими днями міські газети закликали киян записуватися до війська, саморобні листівки радили створювати загони самооборони. Та містяни не виявляли до того найменшої охоти. Не вірили, що з Росії – хай вона тепер і зветься радянською – може прийти ворог, несучи смерть. Артем був серед здатної мислити меншості, яка готувалася до найгіршого, бо уряд усе ж таки мав намір покинути Київ. Правда, ненадовго: обіцяє незабаром повернутися, діставши підтримку союзників.[2 - Центральна Рада наприкінці січня 1918 року IV Універсалом проголосила Україну незалежною державою, а це викликало різке невдоволення більшовицької Росії. Невдовзі після цього почалася перша російсько-українська війна. Після першого вторгнення більшовиків на територію УНР у січні 1918 року український уряд підписав мирну угоду з Німеччиною та Австро-Угорщиною і, діставши військову підтримку, в березні того ж таки року повернувся до Києва.] Отоді запанує спокій – і почнеться формування власних збройних сил.

Кінець кінцем тесть узяв гору, і Шеремет із Лідією та двома валізами речей вибралися до далеких родичів Артема в Проскурів. Як діставалися – то вже інша історія. За місяць, коли все ніби налагодилося, надумали повернутися.

Телеграфний зв'язок поновили. Артем надіслав телеграму, повідомляючи тестя про приїзд. Відповіді не дочекався, звернувши це на погану роботу пошти. І от вони з дружиною подалися назад, думаючи, що Київ просто ще не оговтався. Доходили, звісно, різні чутки й до Проскурова. Та Шеремет категорично відмовлявся вірити в них. Ще й Ліду сварив за надмірну паніку. Навіть якимось зопалу назвав поширення тих чуток дамською істерикою, після чого дружина аж до вечора копиріла губи.

Найгірше підтвердилося. Лідиного батька, київського присяжного повіреного Станіслава Романовського, російські матроси-революціонери закололи багнетами на порозі квартири вже на третій день після того, як більшовицька армія зайняла місто. Ті, що дивом вижили в перші криваві дні, розказували: грабувати Київ іменем революції червоні загони почали з Липок, з найбагатших кварталів. Усяку пристойно вбрану людину вважали за буржуя. Таких зупиняли просто на вулицях. А починала людина тікати – стріляли навздогін. Потім добивали, роздягали вже мертвих. Можна не чинити опору, але шанс вижити однаково був мізерний: убити могли за косий погляд.

Зрозумівши небезпеку, містяни почали перевдягатися в простий одяг. Проте їх усе одно зупиняли патрулі, вимагали показати руки й, не побачивши на них мозолів чи розгледівши манікюр, волокли до найближчого штабу, де за кілька годин розстрілювали. Або й без мороки знищували класово чужий елемент, протикаючи бідолах багнетами тут-таки, на тротуарі.

Мертве тіло Станіслава Романовського, високого, ставного, шістдесятирічного чоловіка, що був певен, ніби вдома найбезпечніше, лежало на порозі квартири ще добу. Поховати вбитого буржуя ніхто з уцілілих у різанині не наважувався. Це зробили самі червоні, звільняючи або, як самі сказали, вичищаючи квартиру для товариша комісара. Помешкання на Катерининській[3 - Тепер – вулиця Липська.] йому дуже припало до душі. А тіло пана Романовського кинули на загальну купу. Як і решту тіл тих, кого вбили за ці дні в квартирах і на вулицях.

Уже трохи згодом Шеремет дізнався, що присяжний повірений мав шанс уціліти, навіть мав намір переховуватися. Хоч, знаючи покійного тестя, Артем уявив собі, як складно йому, дворянинові, далася сама думка про те, що мусить, немов тарган, залазити в якусь вузьку шпарину. Та ще й у рідному місті. Проте страх перед смертю переважив. Адвокат міг пересидіти лихі часи, мав шанс потай вибратися з Києва. Але на нього доніс двірник Микита, який на революційній хвилі так само відчув себе пригнобленим пролетарем.

Ні Артем, ні Ліда не могли зрозуміти, чим і коли Романовський встиг образити того дядька. Пан завжди вітався з Микитою, часом давав п'ятака, коли той запопадливо відчиняв браму, на Великдень та Різдво обдаровував рублем. А коли в Петрограді скинули царя, навіть почав ліберально простягати двірникові руку. Той спершу тиснув панську правицю нерішуче, боязко. Потім звук, уже перший почав совати адвокату п'ятірню, називав товаришем, і від цього присяжний повірений трошки ніяковів. Хто б міг подумати, що

одного разу двірник приведе до нього загін озброєних матросів на чолі з комісаром – так розповідали очевидці, ховаючи погляди від заплаканої та пригніченої Лідії Станіславівни...

– То що ж не так у твоєму пролетареві з Пітера? – повторив Шеремет, не дочекавшись відповіді.

– І зовсім він не мій, – у голосі Мирона почулися дратівливі нотки. – Ти тее, обережніше. Тепер у Києві слово «пролетар» треба промовляти шанобливо.

– Може, ще й шапку перед ними ламати?

– Треба буде – знімеш. Жити схочеш – на коліна станеш, – відрубав свояк. – Здається мені, цього разу більшовики тут надовго. Коли думаєш, що їх хтось пожене звідси в шию, як торік, – забудь. А нервує товариш із Путиловського заводу з причини, якої ти й не второпаєш відразу.

– Ти кажи. Спробую вже якось розібратися.

– Не вкладеться в голові, Артемію. Але поясню. Колотить співробітника чека від того, що він не вправляється, не встигає виявляти й негайно ставити перед революційним трибуналом усіх кровопивців, експлуататорів трудового народу. Нашадків мерзенних кріпосників, як він сам каже. Боїться він, Артемію, – забагато, мовляв, на його вік буржуїв. Не доріжуть їх. Отак.

Вирити не хотілося.

– Ти це серйозно, Мироне?

– Більш ніж серйозно. Це неминучість. Нові реалії їхньої радянської влади. І це лише одна з них.

Присунувшись ближче, свояк стишив голос. Роззирнувся сторожко, ніби тут хто заховався й може підслухати. Заговорив, наче ділився страшною таємницею:

– Мають вони тут не одну чрезвичайку, Артемію. Кожна їхня радянська, більшовицька установа – окрема чекістська філія. Хоч полковий штаб, хоч домовий комітет чи як це все в них зветься – усяк із мандатом від нової влади має право робити арешт.[4 - У перші дні, щоб обшукати будь-яке приміщення, службове чи приватне, працівникам ВУНК непотрібні були ніякі документи. Досить було самого бажання або повідомлення про те, що за цією адресою – осередок «контрреволюції». Згодом, згідно зі спеціальною постановою, обшуки та арешти могли робити тільки ті, хто мав відповідний ордер. Хоч виписували його на тих самих підставах. Ордери лише формалізували свавілля.] Навіть судити на місці. Посилаються на революційну доцільність і таке інше. Насправді ж більшість випадків – це

узаконений грабунок.

– Тобто?

– Майно і житло, Артемію. Чиясь прислуга давно накинула оком на панські меблі, наприклад. Пише донос у чека, та й по всьому. Кажу ж тобі: тут революційне правосуддя на кожному кроці. Хто неграмотний – іде до комісара, той записує з голосу. Ображений тільки хрестика малює біля свого прізвища. Чи пальця прикладає. Таке теж трапляється. Далі машина працює злагоджено.

– Абсурд.

– Якби це все не закінчувалося розстрілом, то таки був би абсурд. Сидимо тут, мов миші. Чекаємо, коли прийдуть і по нас. Так і живемо, свояче.

Слухаючи брата своєї дружини, Артем ніби дивися на себе збоку. І не міг до кінця зрозуміти, де він справжній. І який з двох Шереметів тепер поводитьсь правильно: той, хто спокійно собі слухає про криваве свавілля влади робітників та селян у Києві, чи той, хто ледь-ледь панує над собою.

Хотілося кинути все, перепинити Миронове скиглення.

Схопити за барки. Труснути, щоб аж голова смикнулася.

Гарикнути просто в лице, спитавши, де тепер Ліда.

І чому той досі ще й пальцем не кивнув, щоб вирятувати свою старшу сестру з неволі.

2

Повернувшись рік тому до Києва, тридцятирічний хірург Артем Данилович Шеремет надумав стати на службу до військового шпиталю.

Доти він устиг попрацювати земським лікарем у Ржищеві. Зголосився доброхіть, викликавши цим захват молоді дружини. Донька відомого київського правника, заразившись у не такі вже й далекі революційні часи модним вірусом народництва, щиро вважала: треба йти до людей. І віддано їм служити. Лише так, мовляв, зітреться одвічна суперечність між містом і селом, яка згубно впливає на формування сучасного суспільства.

На той час російських народників уже витіснили соціалісти-революціонери. Точніше кажучи, гору взяло їхнє лівацьке крило.

Оцих Артем недолюблював.

Через популярну в їхньому середовищі ідею тотального праведного терору як єдиного дійового засобу боротьби з реакційним царським режимом. Натомість тяжів до так званих інтернаціоналістів: саме вони – есерівське крило – стояли на позиціях тісного зближення міської інтелігенції з народом.

Говорити про політику, особливо на початку і в перший рік війни,[5 - Ідеться про Першу світову війну (1914–1918 рр.)] було даниною моді, демонстрацією небайдужості й водночас стурбованості долею країни.

Не входячи до жодної з політичних партій, Шеремет усе ж таки підтримував заборонених поступовців,[6 - Товариство Українських Поступовців – таємна надпартійна організація українців у Російській імперії. Створена 1908 року для координації національного руху в період реакції. Вимагала автономії для України. У березні 1917 року відразу після падіння самодержавства на платформі ТУП створено Українську Центральну Раду.] дарма що вони були не дуже популярні серед громади. Що далі, то частіше Артем із тестем сперечалися через політичні вподобання. У такі моменти Лідія воліла заткнути вуха або й зовсім вийти з кімнати.

Романовський виступав за війну до переможного кінця. І вважав: хоч хто в ній переможе, українці однаково виграють, бо лише так може послабитися тиск на них відразу двох імперій, до яких вони належали. У дискусійному запалі називав зятя гнилим лібералом, і потім вони, не дійшовши згоди, якийсь час традиційно сердилися один на одного. Щоб потім традиційно замиритися. Домовитися: ділити українцям нема чого. І так до іншого разу. Коли якась подія – чи то в країні, чи то в самому Києві, чи то на фронті – знову дасть привід схрестити шпаги.

Відтоді, як на початку сімнадцятого року новостворена Центральна Рада зайшла в незрозумілу гру й домовленості з петроградським Тимчасовим урядом,[7 - Проголошена в березні 1917 року, після того як у Росії перемогла буржуазна революція і цар Микола II зрікся престолу, Центральна Рада кілька наступних місяців підтримувала Тимчасовий уряд у Петрограді. Навіть виконувала певні його постанови. Проте з літа 1917 року Центральна Рада ухвалює І Універсал, яким декларує українську автономію. Це значно охолоджує стосунки між Петроградом та Києвом і призводить до розколу в керівництві самого українського уряду. Так тривало до більшовицького перевороту в жовтні 1917 року. Невдовзі Центральна Рада проголошує про створення Української Народної Республіки (УНР). Результатом цього стає перша агресія більшовицької Росії проти України, що вилилася в повномасштабну україно-російську війну 1918–1923 років.] Шеремет на певний

час охолов до її діяльності. Та й узагалі до політики. На диво, тесть був з ним солідарний, і так тривало, аж поки Центральна Рада категорично заявила, що не сприймає більшовицького перевороту, і проголосила себе єдиним керівним органом нової незалежної Української держави.

Тоді Артем уголос читав газети дружині. Разом вони плескали в долоні цим сміливим крокам. Романовський і тут поводився стримано, навіть скептично. Називав зятя з донькою молодими та зеленими й прорікав усілякі негаразди. Його нищівна критика геть розпушувала діяльність української влади. Звісно, самим керівникам на думку якогось там громадянина було начхати. Вони хоч би один одного слухали. Саме тому тесть, уперто не зважаючи на слізні вмовляння Ліди й зятя, лишився в Києві, коли уряд відступав. Точніше кажучи, панічно тікав із міста під більшовицьким натиском.

Тож не маючи вже більше року практики в земстві, Шеремет запропонував свої послуги владі.

Узимку, коли більшовики знову почали тиснути, Артема мобілізували. Разом із регулярними частинами Північної групи військ[8 - Одна із чотирьох армійських груп, з яких складалося військо Української Народної Республіки. Досить успішно діяла 1919 року на Поліссі та Волині, стримуючи наступ більшовиків. Її вважають найбільш дисциплінованим і боездатним з'єднанням УНР.] він відступив на захід. Неподалік Житомира поранили – не тяжко, але все одно не міг із військом іти далі. Відлежавшись у знайомих і залишивши собі з військової форми саму шинель без погонів, яка тоді не привертала зайвої уваги, подався назад до Києва. Бо не мав куди повертатися.

А головне – в місті лишилася Ліда.

Намір Шеремета був простий: знайти дружину, дібрати способів покинути Київ, пробитися до родичів, що жили в Проскуріві. Ширилися чутки, що уряд УНР перебирався ближче до тих країв. Артем на хвилі загального хаосу намірився перейти нарешті лінію фронту. Усвідомлюючи собі ризик цього заходу, Шеремет усе одно розумів, що кидати Ліду тут, у більшовицькому Києві, куди небезпечніше. Гіркий, навіть трагічний досвід минулого року став визначальним.

Не раз Шереметові, який пробирався тилами, тепер йому ворожими, перевіряли документи. Але щастило. Паспорт не викликав підозри. Так само, як і вигадана історія про те, що повертається з визволеного силами Червоної армії Житомира. Там він, колишній земський лікар, нібито пересиджував смутні часи. Більшість житомир'ян не сприймала київських утікачів, які могли привести за собою червоних і втопити їхнє місто в крові.

Знаючи це, Артем удавав, що зрадив більшовикам у Житомирі. Йому вірили. Зрештою, Шеремет не був схожий на офіцера. Та й узагалі на вояка. Цих пильні патрулі хтозна-яким дивом відразу виявляли в строкатому натовпі. Під сірою шинеллю з діркою на лікті в нього

був цивільний одяг: піджак, несвіжа сорочка і штани. Бруд місили важкі черевики, більші на один розмір, із пожмаканими газетами всередині, щоб зручніше було йти. Таких мандрівників навесні 1919 року було чимало. І не лише, як гадав Артем, тут, під Києвом, а й усюди, де вже рік вирувала громадянська війна.

Опинившись у Києві, знайшов Мирона Романовського. Це було неважко. Родич жив у тому самому помешканні, де на нього лишилася чекати дружина. І Артем уже на порозі почув від свояка, що Лідію забрали в чека.

Зупинили просто на вулиці. Принаймні так кажуть очевидці. Молода жінка поверталася додому по обіді. Із самого ранку пішла. Хотіла ще раз спробувати влаштуватися десь на службу, щоб не голодувати й отримувати хоч якийсь пайок.

Як каже сусідка, що йшла о тій порі з протилежного боку вулиці, Ліда сама напилася собі лиха. Побачила, що трое озброєних патрульних, старшим серед яких був вусатий матрос у безкозирці, кльошах і нахрест підперезаній ременями шкірянці, зупинили перехожого. Немолодий чоловік видався їм дуже підозрілим. До того ж сусідка запевняла, що коли й не всі трое, то бодай один із них був добряче напідпитку. Це вусань звелів перевірити документи в буржуя. Коли затриманий почав сваритися на них, то говорив російською, але з дуже помітним українським акцентом. Від того вусань неабияк розлютився, узвав чоловіка петлюрівським агентом і вдарив його, збивши з ніг. Не здержавшись, Лідія кинулася до гурту і спробувала визволити чоловіка. За інших обставин на неї могли б і не зважити, але тепер швиденько забрали обох. Чоловік став пручатися. З ним панькалися до найближчого перехрестя. А тоді він набрид, і матрос застрелив його з маузера майже впритул – так, ніби виконував щоденну роботу.

А може, справді робив так кожного дня.

Ця трагедія сталася два дні тому. Шеремет винуватив себе: міг дістатися Києва раніше, але затримався в одному селі. Його пустили переночувати. Хазяйська донька мала передчасно народжувати. Як лікар, Артем мусив приймати пологи, потім на слізне прохання лишився ще на добу, щоб доглянути породіллю. Навіть побожився, що навідається, ідучи назад. Гадав, це буде за кілька днів. І радів, що знайшов для себе й Ліді місце, де можна якийсь час перебути. Тепер це все нічого не важило.

Навіть ця подоба світської розмови, що нею намагався забити йому баки Мирон. Проте Артем і сам не розумів, чому в цих абсурдних обставинах підтримує її. Ще й збирається вечеряти і пити каламутний самогон: свояк уже виставив перед ним на стіл наполовину наповнений штоф.

Лише тоді, коли той налив склянку по вінця, Шеремет ніби прокинувся.

Стрепенувся.

Труснув головою, неначе проганяючи страшний сон. Різким порухом скинув повну склянку зі столу.

Тої ж миті Мирон скочив на ноги, зваливши дерев'яний ослін, на якому сидів.

3

– Ти що! Ти що робиш! – заволав, ніби Артем раптово й незаслужено образив його.

– Сядь, – промовив Шеремет, дивлячись на свояка знизу вгору, а коли той, стиснувши кулаки, посунув уперед, підніс голос: – Сядь, я тобі сказав!

– Хто ти такий? Приперся сюди, керуеш, посуд гатиш!

– Цілий твій посуд! Треба буде – я тобі склянку об тім'я розтрощу! – тепер уже підвівся й Артем. – Сестру потягли не знати куди, а він тут самогон хлебче!

– Знаю я, де вона! – визвірився Мирон, хряснувши кулаком по столу. – Бач, повернувся він! Грамотний дуже! Людей хапають на вулицях щодня! Коли не застрелять, як того пана, то, вважай, пощастило! Кого куди потягли – не кажуть! Списків не складають! Я, родичу, щоб ти знав, учора оцим лобом силу-силенну дверей пробив!

Романовський кілька разів ляснув себе по лобі розчепіреною долонею. Вийшло несподівано лунко й навіть трошки кумедно. Якимсь дивом Миронів жест трохи розрядив напружену атмосферу. Нахилившись, Артем підняв склянку й поставив на стіл, неначе демонструючи її цілість.

– Вибач.

– Ага! То мало не вбив, тепер – крокодилячі сльози.

– Де ти сльози бачиш? Рюмсати, свояче, ніхто не збирається. З цього треба було починати. Ну що, знайшов її?

– Ніхто нікого не знайшов, – буркнув Мирон, ставлячи ослін на ніжки та вмощуючись на нього. – Сідай уже, герою. І слухай, – він знову налив самогону, тепер уже потроху. – Значить, жодна чрезвичайка списку заарештованих не складає. Почнеш дізнаватися, то, не дай Боже, й самого схоплять. Навряд чи в тюрмі знайдеш, кого шукав. А чи вийдеш

сам, чи вивезуть тебе – теж ніхто не знає.

– Усе аж так погано?

– Хіба це погано, Артемію? Це гірше, ніж погано. Це катастрофа для країни, і я не перебільшую ні на йоту.

– Добре, Мироне. Ти знайшов Ліду чи ні?

– Не зовсім.

Романовський випив одним духом, чого раніше ніколи не робив. Шеремет узагалі знав молодшого дружининого брата як парубка, що може випити лише келих хорошого вина за вечерею, і то нечасто. Сам пити не поспішав. Дочекався, поки свояк закусить неочищеною картоплиною, а тоді запитав:

– Що значить – не зовсім?

– А те й значить. Я збив собі ноги й лоба, шукаючи тих, хто заарештував сестру. Як мені це вдалося, розкажу, коли сам зрозумію. Але прізвище їхнього командира – Вихров. Звуть Василем. І запроторив він Ліду до губернської чека. Вони це називають просто – губчека, на Садовій.

– Де саме?

– П'ятий номер, – і додав, ніби Шеремет міг забути: – Це поруч із будинком Шлейфера, знаєш, там, на початку...

– Знаю, – відмахнувся Артем. – Ти там був?

– Хотів навідатися. Але... Артемію, я боюся туди йти! – Миронів голос раптом зірвався, зазвучали нотки жалю й розпачу. – Скоро вже місяць, як вони щодня вбивають на вулицях! Удираються в будинки! Арештовують, гвалтують! Судять бозна за яким законом і невідь за що! Червоний терор.[9 - Червоний терор – насильство, що його чинили більшовики проти широких соціальних груп (зокрема й проти робітників та селян), оголошених класовими ворогами або звинувачених у контрреволюційній діяльності. Декрет «Про червоний терор» за підписом лідера більшовиків В. І. Леніна ухвалено 5 вересня 1918 року. Він ставив завдання побороти контрреволюцію, спекуляцію та службові злочини ізольованням класових ворогів у концентраційних таборах і фізичним знищенням усіх осіб, причетних до білогвардійських організацій, змов і закатів.] ось як це зветься! Пролетарі всіх країн еднаються, щоб ламати нас через коліно!

– Бачу, в них виходить.

– Авжеж! І надалі виходитиме! Бо з більшовиками годі вмовитися. Переконайся сам, іди на Садову. Там із тобою погмонить якийсь товариш комісар. І сам побачиш, що то за люди.

– Тому ти навіть не пробував видряпати звідти Ліду?

Мирон утяг голову в плечі, ставши схожим на равлика, що залазить у мушлю. Знову сторожко роззирнувся, заговорив рівніше й тихіше:

– Не треба так. Я справді накивав п'ятами з губчека, щоб не муляти нікому очей. Тих чекістів можна спровокувати самим зовнішнім виглядом. Погано, що я не схожий на пролетаря. Але, – він сумно всміхнувся, – добре, що й не зовсім скидаюся на буржуя. Та я все ж таки питався розумних людей, і мені сказали, як краще вчинити. Саме завтра знову збирався йти в їхню чрезвычайку. Тут ти – як сніг на голову.

– Кажи.

– Скажу. Тільки спочатку затям собі, Артемію Даниловичу, – свояк шморгнув носом, і аж тепер Шеремет зрозумів, що той застуджений. – Більшовики прийшли серйозно й надовго тому, що їм тут нема з ким воювати. Ніхто не опирається, чуєш? Та й то ще півбіди. Можна списати на страх, слабодухість, безпорадність... Проте вони мають підтримку. Учорашні слуги, волоцюги, двірники, візники, робітники та їхні сім'ї. Ти помічав цих людей раніше?

– Я лікар, Мироне. І коли мав практику, то моїми пацієнтами була далеко не міська аристократія.

– Та знаю я, знаю про твоє бажання бути близьким до народу! – відмахнувся Романовський. – Одначе отой народ твій стає проти більшовиків. Чув, може, які настрої в довколишніх селян?

Справді, Шеремет згадав, що чув по селах тихе, а подекуди й гучне, відверте невдоволення владою. Затримавшись у хаті породіллі, він устиг наслухатися про сільську голоту, яка почала нахабно комісарити й вимагати від заможних односельців, щоб ті з якогось дива ділилися. Навіть помітив у господаря обріз, який той швидко сховав. Артемові тоді ще подумалося: бач, вагітну жінку та немовля довіряє, а зброю про всяк випадок тримає наготові, ще й ховає від чужих очей. Та промовчав, бо це його ніяк не обходило.

А тепер, коли Мирон заговорив про обурених селян, із Шереметової пам'яті виринула зовсім недавня картинка. Розводиться про це не став, обмежився скупим:

– Є таке. Бурчать.

– Не тільки, Артемію. Уже стріляють подеколи. На базарах подекують про сільських отаманів, довкола яких гуртуються озброєні загони. Ходять чутки про якогось батька Зеленого, що нібито розігнав більшовиків під Обуховом, а нині посунув сюди, на Київ.

– Давно?

– Може, тиждень тому. Чи днів п'ять, достеменно не скажу. Єдине, – так собі думаю, – патрулі почали активніше хапати людей на вулицях саме через це.

Із подиву брови в Шеремета сіпнулися вгору.

– Вони бояться селян? Проте... нічого дивного. Кажу ж тобі: я маю чималий досвід спілкування з сільським людом. І, далєбі, стерігся б міцного хазяїна, в якого сільський голодранець спробував би щось забрати. Зелений? Не чув про такого. Обухів... Правда, я з іншого боку прийшов, із Житомира. Кажеш, мужицький отаман збирається звільнити Київ?

– Не знаю. Але ж не нас із тобою та Лідєю, – відрубав Мирон. – Не певен, що сільському війську вдасться прорватися за околиці. На отаманів нам точно не варто надіятися. Самі ж себе ми, міст'яни, також не врятуємо. Згадав сільські повстання, щоб ти збагнув: у містах невдоволені радянською владою до зброї не візьмуться ніколи. Комісари будуть грабувати, арештовувати й убивати – а люди терпітимуть. Миритимуться. Бо надто розумні, грамотні й виховані, щоб вірити в збройний опір. Звикли, що з усяким, хто має чи здобув владу, можна й треба домовлятися. Хоч би що там було. Навіть, – він заговорив зовсім тихо, самими губами, – коли доведеться змиритися, що замість тебе заради такої домовленості вб'ють когось іншого. Хіба не так?

– Не думав над цим, – признався Шеремет.

– Я теж. Але в мене була така можливість. І досі є. Вважаєш, я не такий самий, чимось відрізняюся від наляканої київської публіки? Не вдаватиму героя, Артемію. Це не аматорський театр, що в нього ми бавилися в гімназії й домашніх аристократичних салонах. Де воно все? Куди поділося? Може, тому й зникло, що було несправжнім?

Миронові не так давно минув двадцять четвертий рік. Зовні молодший син присяжного повіреного не був схожий ані на нащадка билинних богатирів, ані просто на героя. А за той короткий час, відколи як Шеремет пішов з військом і вони бачилися востаннє, юнак з порядної інтелігентної київської родини разюче змінився. Тепер навпроти нього сидів за столом, пив каламутний самогон та гриз варену картоплю з цибулею типовий підмайстер – кравчук, шевчук чи римарчук, виходець з низів міщанського стану, що пливе за течією. І проживає кожен день, немов останній, радіючи йому, ніби дарункові від щедрого й доброго Господа Бога, – єдиного, в кого Мирон і такі, як він, іще вірять.

– Гаразд, – мовив примирливо Артем. – Не заводься. Знаю, про що ти хочеш мені сказати. Не підеш штурмувати будівлю губчека на Садовій, як селяни з-під Обухова. І не допоможе нам з тобою батько Зелений чи який інший отаман-робінгуд. Не візьмуть озброєні селяни київської чреэвычайки в облогу, неначе замок Фрона де Бефа.

– Кого?

– Барон Реджинальд Фрон де Беф. Е-е-е, бачу, в дитинстві ти не читав сера Вальтера Скотта. «Айвенго», забув?

– Ой, Артемію, Бог з тобою! Не до романів нині, тим паче не до лицарських. Часи ж тепер далеко не шляхетні. Що ж до робінгудів, то нова влада, більшовики, мають себе за народних месників. Забирають у багатих, віддають бідним. Насправді ж просто грабують заможних людей. А чи роздають награбоване бідним? Ось вам, – Мирон скрутив дулю. – Не роздають. Пролетарі самі беруть усе, що легко лежить. І тут, у Києві, і в інших містах. Опору їм ніхто не чинить. Чому – не знаю. І сам не чинитиму, вже вибачай.

Рука потяглася до бутля. Відчувши, що свояк знову заводиться, Шеремет перехопив його правицю.

– Чого ти? – Мирон глянув вовком.

– До діла. Ти ніби збирався визволяти Ліду завтра. Виходить, дібрав способу?

– Ага, – підтвердив Романовський. – Є знайомі, вони мають досвід спілкування з чекістами. Потрібен викуп.

– Викуп? Гроші?

– Не ходять папірці. Золото, коштовності. На цьому більшовики розуміються. Знаю кількох подільських євреїв-ювелірів, відкупилися від влади, навіть повиягали своїх з казематів. Вони ж у перші дні заручників брали.

– Це як?

– А отак! Не завжди кого попало гребли. Знаходилися добрі люди, показували пальцем. Прийдуть, безпідставно заарештують, потім починають умовлятися – золото в обмін на волю. Ніхто дуже й не опирався, все віддавали. Дехто просив на колінах, щоб узяли, – Мирон знову відмахнувся. – Я ось до чого. Лідині коштовності. Персні, брошки, намиста. Деякі фамільні е, успадковані від бабусі нашої. Придане її, забув?

– Було придане, – визнав Шеремет, і раптом із серця ніби камінь спав, навіть дихати стало легше. – Хіба воно збереглося все? Там не те щоб скарб. Та все ж немало. Надто гроші

обернулися на папірці. Ними вже нужники обклеюють, чув? Ну, Бог з ними, з грішми. Ти домовився з кимось, щоб викупити Ліду?

– Я взяв зі сховку каблучки й брошки, – сказав Мирон. – Але ж кажу: гадки не маю, де твоя дружина, моя сестра. Сліди привели на Садову п'ять, і там загубилися. Понесу завтра коштовності туди. Запропоную угоду.

– Кому?

– Та хоч матросу Вихрову, хоч іншому товаришу комісару, хоч чорту, хоч дияволу! – молодик наново запалювався. – Я собі хочу довести, що не кинув сестру в біді! Тепер ще й тобі треба це доводити! Що я можу, Артемію? А ти – ти теж тут нічого не зможеш!

Шеремет знову хотів прикрикнути. Натомість мовив спокійно, дивуючись самому собі:

– Не доводь нікому нічого, Мироне. Я вчасно повернувся. Давай усе мені. Сам піду, знайду, з ким домовитися. Раз викуп беруть, значить, не все ще втрачено.

– Як поясниш, хто такий?

– Скажу, що чоловік її, пробирався додому, тікав від петлюрівської влади. Був силоміць мобілізований, під страхом смерті. Вирватися допоміг щасливий випадок. Оцю авантюрну історію я кілька останніх днів розказував не раз і не два. Вірили, бо я ж дійшов. Нічого. Головне, щоб вона протрималася ще трохи.

Про те, що могло спіткати його дружину в тюрмі, Шеремет уперто намагався не думати. Гнав від себе лихі думки, відколи почув уперше про те, що її кинули за ґрати. Ілюзіями про шляхетність більшовиків не тішився, торішні погроми й різанина надій не залишали. Але вірити треба. Додавало віри те, що він сам береться до справи й неодмінно доведе її до кінця. Усе ж краще, аніж сидіти й нетерпляче сподіватися бозна-чого. Тож докинув дуже впевнено, щоб не лишати права на сумнів ані собі, ані Миронові, якому ґрунт вислизнув з-під ніг:

– Коли ми видряпаємося з халепи, не затримаємося тут. Перепочинемо – і гайда. Ти підеш разом з нами.

– Я?

– Ти, Мироне. Чи надумав пересидіти? Сам же кажеш: їхня влада надовго. Звикся, зжився, злюбився?

– Не мели дурниць, – почулося у відповідь. – Думаєш, вийде?

– Раз можна заповзти – вибратися не штука.

Артем Шеремет не навіював собі ніяких думок. У його душі справді оселилася тверда впевненість: усе вийде, усе буде добре, він головою ручається за близьких йому людей, а значить, порятує їх.

Тепер можна не заважати своякові пити самогон. Сам теж потягне – це розслабить, заспокоїть, навіть сили додасть для завтрашнього походу.

4

Уранці, на диво, голова була ясною.

Збиратися треба було чимшвидше. Ще вчора Мирон показав надруковане в газеті оголошення, що громадяни можуть звертатися зі своїми питаннями до Надзвичайної комісії тільки в будні з десятої до дванадцятої ранку. Охочих потрапити туди у визначений час, напевне, буде чимало. Тож Шеремет хотів прийти бодай на годину раніше, щоб усунутися в чергу. Він схопився й почав чепуритися.

Миронові вдалося зберегти не лише Лідин посаг, а й якісь особисті речі Шеремета. Серед них була бритва, гостра, ще не сточена. Знайшов бляшаний тазик, мило, нагрів води, роздягся до пояса, глянув у дзеркало.

Звідти дивився брюнет із коротким йоржиком на голові. У його обличчі ледь угадувалися азійські риси. Коли мав густу шевелюру, то вияв далеких татарських генів був майже непомітний. До того ж у ті часи лице було кругліше, сказати б, ситіше.

Артем ніколи особливо не соромився своєї звички смачно попоїсти. Навіть устиг свого часу викохати невеличке черевце, що його Ліда називала пікантним, підсуваючи йому часом статті з модних журналів та щоденних газет на тему спортивного й здорового способу життя. Та, хоч це й була мода, дружина жодного разу не поставилася до своїх порад серйозно. Просто жартувала, аж ніяк не засуджуючи чоловіка за його безневинне тяжіння до своєрідного раблезіанства.

Певна річ, ситі часи давно минули. Шеремет уже й забув, як йому велося з пущем. А Ліда своєю звичкою намагалася жартувати, кажучи з удаваним жалем, що інакшого способу схуднути, як піти воювати, для її чоловіка нема. Так чи інак, але виходить, ніби винна в тому, що в країні почалася війна. Почув якийсь невидимець її нарікання й запустив цю криваву машину.

Тож удовольняйтеся, люди, тим, що маєте. Добра добувши, не шукайте собі кращого. Артем не сприймав гротесків. Але заборонити дружині хоч у такий спосіб рятувати психіку від того, що відбувається довкола і що переживають усі, не міг, не хотів і не вважав, що має на це право.

Шкребучи ліву щоку, трохи порізався: лезо все ж затупилося, на краю навіть утворилася невеличка, ледь помітна щербинка. Поморщившись, Шеремет змив кров, знайшов у речах залишки вати, заліпив ранку. Тепер він мав зовсім кумедний вигляд, сам себе серйозно не сприйняв би. Не те що комісари в губчека... Звісно, із клоччям на щоці нікуди не піде. Однак порізане бритвою лице перетворювало Шеремета на такого собі міського простачка.

«Нічого», – подумав Артем, підморгнувши дзеркалу. Він доведе, що готовий до серйозних розмов і вміє домовлятися.

Мирона о тій порі вже не було вдома. Помчав на службу, залишивши родичеві запасного ключа. Ще й пожартувавши не менш ущипливо, ніж уміла Ліда: тепер, мовляв, кругом така влада, що й ключі з замками не допоможуть. Як захочуть зайти, зламають двері іменем революції. Тож замикався, як сам казав, лише за старорежимною звичкою. Артем відмовився сприймати цю іронію, подумавши, що такий гумор – у Романовських, мабуть, сімейне. Хоч раніше нічого такого за свояком не помічав.

Проте, замикаючи двері на два оберти, все ж таки згадав невеселий жарт.

Розсердившись на себе за те, що дає волю лихим думкам заходити собі в голову, Артем дратівливо сплюнув під ноги. І тут він усвідомив, що раніше ніколи б не дозволив собі отак плювати в парадному...

Цей весняний ранок не тішив погодою.

Сіав дрібний дощик, який не наближав квітня, а навпаки, зупиняв березень. Принаймні таке відчуття було в Шеремета, коли, засунувши руки в кишені старої синьої тужурки, він вийшов із будинку на Межигірській. Правда, зовсім недавно її, як і більшість київських вулиць (і не лише центральні), перейменували. Нова влада назвала її ім'ям невідомого Артемові товариша Переця, про що негайно сповістила громадян із газетних сторінок. Учора Мирон наполегливо тицяв Шереметові під ніс погано видрукований аркуш «Вістей Київського губернського революційного комітету». Там, крім приймальних годин у губчека, був перелік нових назв вулиць. Затвердила колегія комунвідділу – ще один виконавчий орган нової влади. Його суті Артем навіть не намагався зрозуміти.

Проте його зовсім не здивувало, що цей комунвідділ назвав звичні киянам Царські й Купецькі сади на честь Першого травня – культового, як уже знав Артем, пролетарського

свята. Миколаївський парк обернувся на Червоний, Миколаївська площа дістала ім'я ватажка повсталих рабів Спартака. А вулицю Катерининську, де колись жили Шереметові батьки, перехрестили на честь Рози Люксембург – прогресивної діячки світового комуністичного руху.

Вивчати нові назви напам'ять він не збирався. Мав надію, що армія Петлюри залиже рани, переформується, набереться сил і ще до кінця цього року повернеться назад до Києва. Тоді й старі назви вулиць поновлять.

Шеремет орієнтувався в політиці лише поверхово, на обивательському рівні. Він цілком щиро вважав, що звичайному громадянину цього задосить, щоб відповісти на прості питання часу самому собі й підтримати дискусію в товаристві. Так само він обставав за тим, що люди мирних професій воювати не повинні. Не кожен чоловік мусить хапатися за зброю. Надто коли не вміє стріляти й до війни взагалі не лежить душа. За свою зброю він, як справжній лікар, уважав скальпель. Застосовувавши його вчасно й грамотно, рятує людське життя. Воювати ж повинні ті, хто цього вчився. І навіть коли Центральна Рада закликала добровольців до ополчення, він не зрадив своїх переконань. Проте він ніколи не заперечував, що українську революцію від агресора треба боронити.

Мобілізація до шпиталю – гаразд, ради Бога. Стріляти – ні, прошу дуже, вибачайте.

Однаке буремні події останніх місяців бентежили розум.

Артем із якогось часу зовсім не міг утямити, що відбувається довкола. Хто на чиему боці воює. І, головне, хто кому ворог, а хто – союзник. Ходячи від села до села, розмовляючи з селянами, ще дальшими від політики, ніж він, дійшов висновку: всі воюють з усіма. Зайнявши кругову оборону. І якщо селянство візьме вила, дрючки й відрізани, – а судячи з усього, вже бере, – то воюватиме не за якусь там владу, а тільки за себе.

І, звісно ж, проти всіх.

Такі настрої людей Шеремет відчував не раз.

У цьому всьому хаосі він усе ж таки намагався бути розважливим, щоб хоч трошки розібратися в ситуації. Артемові не давали спокою кілька думок, і він хотів поділитися ними з Мироном. З'ясувалося, у свояків були кардинально різні погляди на те, що панові Петлюрі слід зробити чимшвидше.

Сам Шеремет схилявся до того, що треба укласти військовий союз із Польщею. Тим паче, що в цьому зацікавлені представники Антанти.[10 - Військово-політичне угруповання, створене в 1904–1907 роках. Головні члени – Великобританія, Франція і Росія. На початку 1919 року Директорія почала переговори з командуванням Антанти, шукаючи військових союзників. За це Антанта хотіла здобути контроль над українськими землями.] Такий союз,

на Артемову думку, міг би дати успіх, як і торішня угода з Німеччиною. Але Романовський, уже добряче хильнувши, в запалі суперечки спітнів, розстебнув сорочку до пупа й почав доводити, що тепер нема для Петлюри кращого союзника, як білий генерал Денікін.[11 - Денікін Антон Іванович (1878–1947) – головнокомандувач Добровольчої армії – оперативно-стратегічного об'єднання білих. 1919 року армія Денікіна контролювала Південь і Схід України (так звану Новоросію). Вважав Україну частиною Росії, війну проти червоних – боротьбою за відновлення великої й неподільної Росії. На звільнених від більшовиків українських територіях поновлював царські принципи російської великодержавної політики. Зокрема, оголосив російську мову єдиною державною, проте суворо заборонив обмежувати вільний вжиток української. До представників уряду Української Народної Республіки ставився з демонстративною зневагою, вважаючи їх за сепаратистів.]

Пояснював дуже просто: більшовики для білої армії – найбільший ворог. А ворог нашого ворога, як відомо, наш друг. До того ж ще два роки тому, коли в Петрограді панував Тимчасовий уряд, його керівники поволі змінювали своє ставлення до влади в Києві. Газети навіть обережно писали про перші компроміси, що їх почали досягати уряд Керенського й Центральна Рада.

Мирон був глибоко певен, що півтора року тому владу в Петрограді захопили більшовики, якими – тут він для переконливості стукнув по столу – керували німці. Аби ті, прибравши Росію до рук, припинили не вигідну для Німеччини війну.

Якби червоним дали гідну відсіч, Київ мав шанс домогтися того, що Центральна Рада репрезентувала б не нову Росію на території колишньої Київської губернії, а очолила повноправну автономну державу. Шанс домовитися був. Переконати Романовського в іншому, здається, не зміг би ніхто. А зараз, вважав він, Петлюрі слід підтримати не Антанту, а пана Денікіна. Якого до війни з червоними спонукають такі самі інтереси: знищити більшовиків, повернути білим Петроград і Москву, а Україну лишити в кордонах, у яких вона була ще місяць тому.

Запалившись у п'яній дискусії, Мирон навіть поклявся: після того як Шеремет викупить Ліду з губчека, буде пробиратися через фронт у західному напрямку разом із ними. Щоб дістатися до самого Петлюри й так само палко переконати його: Денікіну треба віддати Харків і всю Харківську губернію. Цим російській генерал вдовольниться. Й охоче підпише з українським урядом нову міждержавну угоду – звісно ж, коли допоможе петлюрівській армії повернути Київ та прилеглі території.

У якийсь момент Артем просто перестав його слухати. А Романовський, окрилений тим, що його не перебивають, почав розводитися ще дужче. Кінець кінцем Шереметова тактика дала бажаний результат: забувши, з чого почав, Мирон остаточно заплутався й легко погодився йти спати.

Зустрічаючи на київських вулицях юрби кепсько вдягнених, але до зубів озброєних та рішучих бійців із червоними стрічками й зірками на шапках і кашкетах, Артем потроху починав розуміти своякову правоту. Ці люди, від яких сахаються й на яких стараються не дивитися без потреби цивільні перехожі, звідси вже не підуть. Здавалося, вони прийшли надовго й далі будуть тільки нападати. Немилосердно, агресивно.

Трошки знаючись на польських та німецьких настроях, Шеремет був упевнений: західні союзники намагатимуться не воювати з більшовиками, а лише домовлятися. Бо ж бачать у них передусім брутальну, малокеровану чи й зовсім некеровану силу, яку можна зупинити лише одним способом: визнати її й запропонувати партнерство. Тимчасом як білі домовлялися з червоними не збираються. Для них знищити цих неграмотних вискочнів – справа честі, хоч дворянської, хоч офіцерської. А коли так, гадав Артем, то їхні погляди й переконання можуть і справді почасті збігтися з Петлюриними.

Хоч... Поживемо – побачимо.

Зрештою, Шеремет і далі визнавав себе дуже слабо підкутим у політиці. Надто в теперішній, коли будь-який політичний прогноз неможливий, коли вже й селяни утворюють власні уряди. Проголошуючи республіками села та хутори і вимагаючи від усіх, незалежно від політичного забарвлення, встановлювати з їхніми псевдодержавами мало не дипломатичні зносини. Ні, вирішив він, наближаючись до будівлі на Садовій. Найкращий на сьогодні політичний прогноз – не робити жодних. Особливо коли йдеться про якусь далеку перспективу. Тепер варто жити днем сьогоднішнім. Не соромлячись дякувати Богові за те, що перебув його з ранку до ночі й вижив.

До губернської надзвичайної комісії він зайшов саме з такими думками.

5

Спершу Артемові здалося, що до нього нікому нема діла.

Біля будівлі товклися мовчазні люди, здебільшого жінки, старі й молоді. Дехто навіть із дітьми, закутаними від дощу та вітру в хустки, шалі й брудні офіцерські башлики. Дітвора тулилася до мам, помітно нудилася, проте стояла терпляче, поки жінки пошепки перемовлялися між собою, позираючи то на озброєних охоронців при вході, то на чоловіків у гімнастерках та шкірянках, що проходили поруч, не зважаючи ні на кого.

Стояли тут і чоловіки. Їх було набагато менше. Своїх ровесників Артем серед них не бачив, зате несподівано вгледів університетського професора Єрмоленка, що товаришував з

покійним Романовським. Той часто бував у них удома. Викладав право й вирізнявся між колег не лише густим басом та ліберальними поглядами, а передусім густою, кошлатою шевелюрою. Якби Єрмоленко був професором хімії, то його б неодмінно порівняли з Менделєєвим: достоту таким автора періодичної таблиці зображали на всіх портретах. Це завважив Шеремет і поділився своїм спостереженням з Лідєю, на що вона, звикши не погоджуватися й сперечатися, різко відказала, що якби він писав книжки, то і його самого через кучму й борідку могли б сплутати з Жулем Верном. Розмову почув і професор, проте не образився. Навіть охоче пояснив, чим йому дорога та зачіска. Точніше кажучи, те, що її зовсім нема. «Розумієте, молоді люди, – сказав він тоді, – тільки так можна цілком відповідати своєму імені, що його дали в церкві, коли хрестили». Усяк, хто його бачить, інакше, як левом, не назве. Через гриву. І матиме слушність, бо Єрмоленка, коли хто забув, звуть Лев Павлович.

Тепер його неприкрита шевелюра помітно вирізнялася в юрмі. А бас рокотів, повідомляючи тим, хто зібрався довкола, щось надзвичайно важливе. Єрмоленка повсякчас хтось перебивав, і йому доводилося, мов справжньому цареві звірів, рикати, щоб нетерпеливці не заважали.

Побачивши Артема й упізнавши його, професор не здивувався. От ніби востаннє вони бачилися лише кілька днів тому. Шеремет проштовхався ближче, вже хотів був спитати, що тут і як. Та Єрмоленко замість традиційного привітання поклав йому на плече руку, важку й дуже сильну як для чоловіка, що йому цього року вийде шістдесят п'ять, промовив:

– Хто?

– Ліда.

– Ви впевнені, що Лідочка саме тут? Скажіть, пане Шеремете, ви в цьому впевнені?

– Е, мені сказали, що її забрали на вулиці й відвезли сюди.

– Хто вам це сказав?

– Мирон. Брат, ви ж його знаєте...

– Він забігав до мене, – кивнув Єрмоленко. – А він напевне знає, що Лідочка тут? Саме тут, у цій установі?

Від пронизливого погляду літнього професора Артемові стало незатишно.

– Лево Павловичу, мене не було в Києві. Довго розповідати...

– І не треба! – урвав Єрмоленко. – Нікому тут, у цих стінах, не треба казати, що вас десь

не було. Узагалі нікому нічого не треба розповідати! Ідіотизм, повна анархія, пане Шеремете! Всякого, хто не сидів у себе вдома, коли ці панове захоплювали наше з вами місто, вони чомусь вважають за контру.

– За контру?

– Не кажіть мені, що ніколи не чули слова «контрреволюція», – пророкотів професор. – Це не юридичний термін. Кажу вам як фаховий юрист. Такого злочину, як мати інші політичні погляди, немає в кримінальному уложенні. Хоч... Тепер нема кримінального уложення! Навіть за Петра Аркадійовича Столипін, царство йому небесне, могли засудити за політичний тероризм, за участь у заборонених організаціях, за заклики до повалення влади тощо. Ви ж знаєте мою позицію, пане Шеремете. Знаєте ж?

– Мій тесть не завжди її поділяв.

– Шкода, що мене не було поруч, коли його витягали й кололи багнетами. Може, я б іще встиг запитати в нього дещо. Чи просто глянув би в очі. Проте хтозна, пане Шеремете. Мені не подобалася система, яку породив убитий Петро Аркадійович. Але навіть вона спиралася на закон! Судді могли послати на шибеницю пролетаря за те, що він застрелив городовика. Засудити до каторги селянина, який пустив своєму панові червоного півня через різні погляди на оплату праці. Запроторити до Сибіру міщанок, панночок зі шляхетних родин, які завинили тільки тим, що мода для них – то не фасони капелюшків, а ризиковані стосунки з соціалістом-революціонером. Було таке?

– Нема де правди діти, було. Тільки до чого...

– А до того, пане Шеремете! – професорові пальці намацали мосяжний гудзик на Артемовій тужурці. – За царя-батюшки перед судом могли однаково стояти студент, блудний син батьків старовинної дворянської фамілії і пролетар із робітничого селища на околиці. Соціальне походження не вважали за кримінальний злочин! Лише вбивство, грабунки, розбій, крадіжку, шахрайство... Чого я вам це все кажу! Ви й самі добре знаєте. А дівки вуличні, пане Шеремете, дівки, повії, не мали права промишляти своїм, прости Господи, ремеслом без жовтого квитка. Належно оформленого. Сьогодні ж маємо тотальну, шановний добродію, тотальну, мов чума, мов пошесть, проституцію! На панель ідуть усі, хто хоче їсти, і це влада не вважає за порушення. Здається, пан Раковський,[12 - Раковський (Станчев), Християн Георгійович (1873–1941) – радянський партійний та державний діяч, один з організаторів радянської влади в Україні. Зокрема у 1919–1921 роках – голова Ради Народних Комісарів і нарком закордонних справ радянської України, нарком внутрішніх справ.] цей... як у них зветься... нарком внутрішніх справ, думає, ніби голодна міщанка на панелі, брак належного медичного догляду, зараження сифілісом – це не те, за що треба судити.

– Товариш, – машинально виправив Артем.

– Хто товариш?

– Цей їхній Раковський. Отой вартовий, – кивнув головою за професорову спину, – усі підданці нової влади – вони не панове, Лево Павловичу. Вони товариші.

– Правильно, – погодився Єрмоленко. – Бути паном, забути й просто звернутися до них так – злочин, гірший за крадіжку, вбивство, ба навіть за зґвалтування. Робітника з «Арсеналу» не можна судити за теперішніми законами, бо він належить до касты переможного пролетаріату. Ви читали їхню Конституцію?

Артем хотів був відказати, що більшовицьких документів, як і газет, ніколи не читав, бо не мав до того ні бажання, ні змоги. Та останньої миті втримався від такого розлогого пояснення, обмежившись коротким:

– Не доводилося.

– Дарма. Вам жити далі, як і всім нам. Почитайте, дуже красномовно. Хай вони створюють нову форму державності, хай. Двадцяте століття – час сюрпризів. Як юрист, я не проти Конституції, навпаки – за. Але чітко сказано: владу в їхній радянській Україні закріплено винятково за робітничим класом. До нього ми з вами, пане Шеремете, не належимо. Люди, що тут зібралися й прагнуть якоїсь справедливості, – теж. Ми злочинці вже тому, що ніколи не працювали на заводах і фабриках. Навпаки, маємо вищу освіту, вміємо писати без помилок і христосуємося на Великдень. Скажете, я перебільшую?

– Не скажу. Робітничий клас... А селянство? Там про селян щось є? Були ж наче якісь декрети...

Єрмоленко відмахнувся.

– Правильне питання. Чули, звісно, про заворушення на селах. Повірте мені, село так просто не заспокоїться. Пролетаріат просто витирає об нього ноги. Бо для більшовиків сільський пияк – такий самий гноблений брат-пролетар. Значить, влада на місцях належить йому. Читав я Конституцію. Дуже уважно.[13 - Першу Конституцію Української Соціалістичної Радянської республіки (УСРР) ухвалили 10 березня 1919 року на більшовицькому з'їзді в Харкові. Вона утвердила на захопленій території України радянську форму державності.] Цікавий момент: там не написано про гегемонію жодної з політичних партій. Так само, як було за самодержавства, – опереткова Дума в Петербурзі й монополія на владу монарха, помазаника Божого. Партії ніби і є, але на них усім начхати. Кажу вам це відверто, бо сам до однієї такої належав...

До будівлі підкотилася вантажівка. Озброєні, строкато вбрані бійці висадили, а точніше, викинули з кузова чотирьох побитих до крові чоловіків. Трое з них були молоді, а один – не

старший на вигляд за Лева Павловича. Не витримав удару й упав на бруківку саме він. Вусань у солдатській шинелі й офіцерському кашкеті, де була прилаштована зірка, незлобиво виматюкався – і так само без злоби, по-хазяйськи, ніби виконував буденну роботу, дав копняка під ребра. Не наказав, не попросив, а неначе закликав до розумної поведінки:

– Уставай, дядьку. Слуг уже нема.

Натовп мовчки спостерігав за дійством. Єрмоленко заговорив знову аж тоді, коли арештантів заштовхали всередину. Повів далі, наче нічого не сталося:

– Я про партії. У їхній Конституції, пане Шеремете, значаться лише так звані ради робітничих, солдатських та селянських депутатів. Знаєте, як буде і як уже є? Українські есери в їхньому уряді – формальність. А ми живемо, як ви щойно побачили, в умовах диктатури пролетаріату, що його репрезентує тільки одна партія – більшовики. Ані серед есерів, ані серед тутешніх боротьбистів, а тим паче сільських, пролетарів нема. І поки пролетаріат не поширив своєї диктатури на українське село, видимість багатопартійності триватиме.

– Село, як я чув, не скоряється?

– Огризається, – кивнув Єрмоленко. – Та не про село я вам кажу. Панове, чи товариші, більшовички будують насправді нову монархію. Уже мають монополію на владу. Навряд чи когось може обдурити ота декорація, ніби в цій владі є люди з різними поглядами. Володимир Ленін хоче бути новим абсолютним монархом, проте цього поки що ніхто не втяв. Тільки зветься його монархія інакше. Я зрозуміло пояснив?

Шеремет задумано почухав потилицю.

– Але... невже все так безнадійно?

– У національному масштабі захоплення влади відбулося. Підкорення й упокорення – лише питання часу. Але якщо є Конституція, то має бути й закон. Одначе забудьмо про всенациональне. Я тут за конкретним ділом, тому й не дарма спитав вас про Лідочку. До речі, я взагалі не знав, що з нею таке трапилося. Кажете, Мирон шукав? І знайшов? Дай Боже! Проте не треба вірити...

– Кому?

– Нікому, хто вершить людські долі в оцій будівлі!

Єрмоленко, мавши намір зробити широкий жест у бік вартових, смикнув правицею. Її пальці якраз тримали Артема за гудзика. Тож професор вирвав його з м'ясом і, здивовано

глянувши на результат своїх руйнівних діянь, урочисто простяг гудзика власнику.

– Даруйте.

– Буває, – Шеремет поклав гудзика в кишеню, туди, де лежав невеличкий пакуночок із коштовностями. – Я вже розумію, на чому тримається ця влада, Лево Павловичу. Ви мені поясніть, що тут коїться. Саме в цій будівлі. І чому Ліду, як ви кажете, треба шукати деінде.

– Нічого такого я вам не казав, – професорові пальці вчепилися в інший гудзик. – А пояснити можу. Оці люди, поруч зі мною, – нещасні родичі арештантів. Когось схопили на вулиці. До когось удерлися в дім. Мені довелося стати свідком однієї такої, гм, акції. Заарештували Славка, Святослава, племінника моєї сусідки. Студента, інженером був би. На щастя, підкреслюю – на щастя, зірки тоді були прихильні до мене, я витяг хлопця звідси. Його вже відвезли якнайдалі, кудись у село до родичів колишньої куховарки. Ті ставляться до нього, як до рідного, але не про це мова, – Єрмоленко почав крутити гудзика. – Мене тепер уважають за чарівника. За справжнього, пане Шеремете. А панове чекісти або просто граються зі мною, тому досі й не посадили, або справді трошки поважають. Хотілося б вірити в друге, проте, здається мені, справедливе саме перше твердження.

– І в чому ж чари?

– Гадають, що тільки я можу рятувати заручників. Тільки я. Ніхто більше.

З вуст немолодого патлатого професора це прозвучало гордо.

– Заручників?

– Саме так, пане Шеремете.

Двері будівлі губчека знову відчинилися. Цього разу озброєний гурт на чолі з уже знайомим вусанем в офіцерському кашкеті вивів двох чоловіків. Один накульгував, спотикався на кожному кроці. Вусатий незлобиво, більше, здається, про людське око, після кожного незграбного кроку штовхав бідолашного в спину, примовляючи:

– Дивись, куди йдеш, дядьку.

Обох підвели до вантажівки. Жестом зупинивши чекістів, з усього видно, підлеглих, вусань кивнув арештантам, показавши на кузов і нагадавши не раз чути:

– Слуг тут нема.

Зрозумівши, чого від них вимагають, арештанти, чиї руки лишилися вільними, якимось дуже

спритно відкинули задню стінку кузова, а потім самі полізли в нього. Тому чоловізі з набряклим від побою правим оком, який мав близько сорока років і раз по раз спотикався, допоміг залізти товариш у нещасті – юнак, не старший за двадцять п'ять років. Потім у кузові розмістилися й бійці. Вусань неквапом забрався в кабінку.

Провівши очима автомобіль, професор глянув на сумних і принишклих жінок, а тоді повів далі:

– Так от, пане Шеремете. Нова влада, щойно прийшовши, запровадила в Києві комендантську годину. Порушення її – злочин, і за це можуть розстріляти. Мовчіть, слухайте, – він жестом зупинив Артемові бажання обуритися. – Облави щодня. Чи комендантська година, чи ні, а й до театру вдираються під час вистави. І хоч театри переможний пролетаріат формально не заборонив, проте чекісти ловлять тих, кого вважають за буржуїв. Запроторюють до якоїсь тюрми, може, навіть далекої. Вимагають для народної влади податку, контрибуції, викупу – як хочете, так і звіть. Ми для них кровопивці, і тепер мусимо за це платити. Списки затриманих друкують у газетах, щоб рідні знали, куди нести відкупне. Тому й питаю, чи впевнені ви, що Лідочка саме тут. Могли сказати, що вона в губчека, на Садовій. А насправді її тримають на Єлизаветинській. Там повітова чека. Той, хто починає шукати, впосліджено оббиває пороги всіх інстанцій, стікає потом, перелякано зазирає в очі слідчим. Кінець кінцем він позбувається самоповаги й ладен усе зробити, щоб вирятувати близьку людину. А в них кругова порука, і вони чудово розуміють, що можуть довести зневірену людину до нестями. Он вони, – Єременко, вчасно згадавши про гудзика, показав Артемові на гурт жінок.

Шеремет облизав смагли губи.

– Простіше пограбувати.

– Навіть чесніше, – Лев Павлович інтенсивно закивав головою. – Але є тонкощі. Я розібрався в них. Те, що буржуї вважають за цінність, не завжди лежить на видноті. Можна захопитися, вбити жертву, але свого так і не домогтися. Тож куди краще працювати з живими. Тиснути на них усіма способами. А їх сила-силенна. Та результат один: представник законної влади випускає заарештовану особу, бо не знаходить у її діях складу злочину. І вчорашнього пана по кількох днях у вогких підвалах перекуто на товариша. Тому його випустили, бо вже не ворог. Між цими цілком законними з усякого погляду процесами й добровільним бажанням представників старого режиму здати якісь там цінності нема жодного зв'язку.

Артем знову торкнувся пакунка в кишені.

– Хочуть видаватися пристойними.

– Можна сказати й так. Але пристойність для цих... – Єременко не зумів чи не схотів

добирати потрібних слів, – для них пристойність – тільки те, що вони самі ладні вважати за пристойне. Вони змінюють світ, пане Шеремете.

– Навіть так?

– Абсолютно. Світовий порядок більшовиків не влаштовує. Тож вони творять новий.

– Де є місце заручникам?

– Атож, де є місце заручникам, – зітхнув Лев Павлович. – Знаєте, скоро вже мине тиждень, як я добровільно взяв на себе посередницьку місію. Не всі вміють говорити з чекістами, далеко не всі.

– Я готовий. Для цього й прийшов.

Професор відступив на кілька кроків назад, ще більше розкудлавши п'ятірнею свою кучму.

– Ні до чого ви не готові, пане Шеремете. Коли б ішлося не про Лідочку, то я нічого б вам не порадив. Бо хоч як прикро це звучить, однак зникнення молоді жінки в надрах губчека – справа безнадійна. Але це ж Лідочка Романовська!

Артем мовчав. Чи то слова професора вплинули, чи загальна моторозна атмосфера, що панувала тут. Так чи так, йому тепер немов відібрало мову.

Єрмоленко рішуче розвернувся й пішов до вартових. Жоден з них ніяк не зреагував на це наближення, тож Шеремет зробив висновок, що до Лева Павловича звикли. Його сприймають навіть з певною цікавістю.

Про щось переговоривши, професор-гривань енергійно труснув головою, відчинив двері й зник усередині. За ним були посунули кілька дуже нетерплячих жінок, та один вартовий спокійно переклав гвинтівку з багнетом із руки в руку – і цей жест зупинив дам. Потім потяглися хвилини чекання, й Шеремет відступив трохи далі, щоб не слухати перешептів, сповнених розпачу та скорботи. Це пригнічувало, позбавляючи навіть примарних надій на те, що справа зі зниклою дружиною матиме щасливий кінець.

Артем зовсім не відчував часу, тому не міг чітко сказати, як довго Єрмоленко був у губчека. Та, коли його грива виринула назовні, Шеремет напружився. Зі свого місця він не міг розгледіти, який вираз мав професор на обличчі. Але той наближався впевнено, бадьоро, що давало неабияку надію. Не стерпівши, Артем пішов назустріч. Єрмоленко зупинив його рішучим жестом. А тоді знову взяв за гудзика і не повідомив, а немов доповів:

– Як складеться, хтозна. Тільки наша з вами Лідочка, здається, таки десь тут. Принаймні мене спрямували до конкретної людини. Другий поверх, десятий кабінет, слідчий Гусик

Семен Наумович. Я його трошки знаю, тому нічим не допоможу. Самі побачите.

– Усе погано?

– Спробуйте домовитися. Із Гусиком, думаю, вийде. Удачі!

Єрмоленко не стримався – широко перехрестив Шеремета. Раз, другий, третій.

Не стримався й сам Артем – теж перехрестився.

6

У слідчого Гусика густі чорні брови зрослися на перенісці.

До того ж був низький лоб, і слідчий не дивився, а ніби визирав з-під власного лоба. Ніс теж відразу впадав в око: здавалося, колись він був зовсім інакший, проте лихі люди вирвали його, а потім сяк-так увіткнули назад у середину обличчя. Він випинався, мов сторчак, проте не якийсь рівенький, а трохи зміщений праворуч.

Хоч у кабінеті було ще чотири столи, через що він видавався затісним, слідчий Гусик цієї миті був тут сам. Спершу, побачивши відвідувача, кивнув на знак привітання. Другим кивком показав на стілець навпроти себе. Артем пройшов і сів. Що означав третій мовчазний кивок, відразу не второпав. Лише коли Гусик смикнув підборіддям у четверте, збагнув: слідчий хоче дізнатися, чого йому треба.

– Добрий день, – привітався Шеремет, ще не думавши, як і з чого слід починати розмову з чекістом.

– Слухаю, – гугняво промовив Гусик, діставши з кишені штанів несвіжу хустинку й лунко висякавши носа.

– Я до вас.

– Бачу, – кивнув Гусик і додав, ніби підтверджуючи очевидне: – Тут нікого більше нема.

– Мое прізвище Шеремет. Артем Данилович.

Підсунувши до себе аркуш, Гусик старанно вивів його прізвище, ім'я та по батькові вгорі, а тоді сказав:

– Перевіримо. Документи якісь є при вас?

Шеремет неначе ступив на тонкий лід і пішов ним.

– Розумієте...

– Документи, – тепер Гусик не запитував, він вимагав.

– Паспорт я мав. Але... розумієте... я спалив його. Знищив. Узагалі я лікар, у політику не мішаюся. Просто працював у шпиталі. Дозволив собі не погодитися з Петлюрою, – слова звучали дедалі впевненіше, бо ж легенду подумки проговорював не раз. – Необережно висловився про те, що він потурає анархії та безвладдю. Розмова була приватна, та донесли. Довелося тікати з Києва, мене розшукували... Ну, так сказали, я довго не ризикував повертатися. Коли дізнався, що тут уже нова влада, тоді надумав повернутися назад.

– Повернулися?

– Як бачите.

– Перевіримо.

– Що перевірите?

– Усе, – Гусик знову висякався, написав ще якісь карлючки, потім зиркнув на Шеремета й знову запитав, тепер напрямки: – Вам чого треба, товаришу? Чого ви голову морочите?

Фраза збила Артема з думки. Та він дуже швидко опанував себе:

– Я пояснив, чому в мене нема паспорта. Хтозна, на кого натрапиш. Перевірять документи, а там...

– Звати вас як?

Це прозвучало, ніби Гусик не чув і не записав прізвища відвідувача. Проте Артем уже нічому не дивувався й слухняно повторив:

– Шеремет мое прізвище. Ми з дружиною Лідією жили в її брата, на Межигірській. Тобто зараз вулиця імені Переця.

– Перевіримо, – кивнув слідчий, зробивши ще якийсь запис, а тоді, трохи подавшись уперед, відрубав: – Ви чого прийшли в чека, товаришу Шеремете?

– Мене послали до вас. Саме до вас, товаришу Гусику.

– Хто?

– Тепер це не має значення, – Артем поклав собі, що більше не дасть збити себе з пантелику. – Я довго пробирався назад до Києва. Коли нарешті повернувся, дізнався про те, що мою дружину, Лідію, заарештовано. Її затримали просто на вулиці, і я переконаний: це непорозуміння. Вона... ми з нею цілком лояльні до влади люди. У політику не мішаємося...

– Це ви вже говорили.

– Так, говорив. Товаришу Гусику, дружинин брат оббивав пороги всюди, де тільки можна. Дізнався, що мою дружину доправили сюди. А я своєю чергою з'ясував, що її справою опікуєтеся ви. Хоч справа звучить якось так кримінально... Словом, товаришу Гусику, я прийшов просити за свою дружину. Якщо її справа таки у вас.

Слідчий не поспішав з відповіддю.

Шеремет спокійно, мовби навіть звично, вийняв із кишені пакунок і поклав перед слідчим.

Той не здивувався, не поцікавився, що там. Підсунув ближче, розгорнув. Перебрав коштовності пальцями, золоту брошку спробував на зуб, потім висунув шухляду і змахнув принесене туди. Артем помітив, що почасти вона вже була заповнена схожими речами. Добре розгледіти, чим саме, не вдалося: Гусик заштовхав шухляду в стіл.

Далі не квапився. Перечитав написане, знову висякався. Потім так само неквапливо підвівся, підійшов до підвіконня. Штор на вікнах не було, він трошки затримався, дивлячись поперед себе крізь шибку. Тоді підсунув до себе стосик старих, ще від царського режиму успадкованих тек із категоричним «Дѣло № _____» і почав їх перебирати. Знайшовши потрібну теку, повернувся й поклав перед собою на стіл. Артем спробував був прочитати, що там написано, але чекіст, помітивши це, спершу затулив теку долонею, а тоді взагалі перевернув.

– Вас правильно поінформували, – прогугнявив знову. – Справу особи, яку ви називаєте своєю дружиною, веду я. Маю дуже багато таких справ. Роботи в нас, як бачите, хоч греблю гати. Думаю, ви можете забрати її.

Це прозвучало так буденно й несподівано. Шеремет навіть подумав: не буває такого, щоб усе складалося легко. Якщо варто лише знайти слідчого, назвати прізвище затриманої й людину тут-таки відпустять, чому ж тоді Миронові не вдалося цього зробити... Гарзд, розмова зі свояком ще попереду.

Артем завмер. Цієї миті він видавався собі рибалкою, який, зачувши посмик, підсікає рибу. Добре знав той засмак, бо, працюючи земським лікарем, не раз забавляв себе риболовлею. Любив на дозвіллі повудити карасиків, що їх смажили в сметані. Тож запитав обережно:

– Значить, вона вільна?

– Ви можете її забрати, – повторив Гусик. – Справа типова. Вона викрикувала контрреволюційні гасла. Самі розумієте, наша робота – розбиратися, хто міг її цього навчити. Ворогів народної влади тут досить багато.

– Ліда не ворог! – палко вигукнув Шеремет. – Будь-хто, тільки не ворог! Я знаю, що сталося. Ваші військові теж не завжди пристойно поведуться на вулицях. Вона, як тепер кажуть, старорежимного хову. Не стрималася. До того ж її тато загинув. Ваші вбили.

Артем відразу пошкодував, що не стримався. Та, здається, слідчий поставився до почутого байдуже. Промовив, ніби визнаючи очевидне:

– Наші – це хто?

– Представники вашої влади, – Шеремет наважився трошки огризнутися. – Коли торік прийшли до Києва, то замість прихилити до себе населення вчинили різанину.

– Війна. Я не відповідаю за дії кожного бійця. Ваші наших теж не шкодують.

– А ваші – це хто?

Питання навмисно прозвучало влад думкам слідчого.

– Не треба тут гратися в слова, – сказав Гусик. – Коли так піде й далі, то незабаром довкола вже не буде ваших. Розумієте? Будуть або наші, або мертві. Ситуація кругом напружена, зважте на це, товаришу. А про дружину вашу... Я справді опікувався нею. До нас у чека не так часто приводять жінок, щоб я її не запам'ятав. Особа зухвала і смілива. Поважати таких треба.

– Дякую за комплімент. Мені, як чоловікові, приємно. Значить, я можу її забрати додому, так розумію?

– Можете. Навіть треба. Доведете, що справді її чоловік – і на здоров'я! – він на мить змовк, а тоді, обдумавши щось, додав: – Чи який інший близький родич – теж на здоров'я!

– Я не просто родич. Кажу ж вам: вона моя дружина. Тому ладен узяти її на поруки...

– Не треба, – Гусик виставив руку долонею вперед, зупиняючи праведний Шереметів порив. – Досить довести, що громадянка Шеремет Лідія Станіславівна – ваша законна жінка. Порядок такий. Це щоб ви знали.

Тепер Артем узяв невеличку паузу, що дібрати потрібні слова, а тоді промовив:

– Документів, як ви вже знаєте, я не маю. Не знаю, чим можна підтвердити наші з Лідією шлюбні стосунки. Це ж треба шукати відповідних записів у церковній книзі. Не думаю, що ви захочете бачити священика, який повинчав нас.

– Радянську владу попи не обходять, – відтяв слідчий. – Узагалі, товаришу, ви тут верзете всякі дурниці. А я чомусь вас слухаю. Поки не підтвердите, ваша дружина, – чи хто там вона вам, – залишиться тут. Такі правила.

Пружина всередині Артема, здавалося, от-от розпростається. Він тримався з останніх сил і відчував це.

– Розумієте, шановний, я не зможу надати вам сьогодні чи найближчим часом свідоцтва про реєстрацію нашого шлюбу, скріпленого печатками епархії та місцевого правління. Я навіть не знаю, де можуть бути ці документи. Якщо вам потрібні свідки, які підтвердять наші подружні стосунки... Хоч усе неправильно... Ідіотизм якийсь...

Гусик примружився, і це не віщувало Шереметові нічого втішного.

– Вважаєте владу робітників та селян, народну, радянську владу, ідіотизмом?

– Такого я не казав.

– Ви назвали порядок, що його запровадила наша влада, ідіотизмом. Значить, маєте її всю за ідіотів.

Терпець урвався. Артем уже хотів був пошкодувати, що бовкнув зайве, та зірвався.

– Ви хто, шановний? Робітник чи селянин?

Брови слідчого зсунулися ще ближче. Губи щільно стислися в одну невблаганну лінію.

– Так. Не хочемо по-хорошому. Отакі розмови пішли в нас, громадянине.

– Я хочу забрати свою дружину додому, – Шеремет намагався не слухати Гусикових слів і не ловити загрозливих ноток, бо це тільки заважало. – Може, у вас такий порядок. Добре. Гарзд. Я визнаю його. Готовий визнати. Нам усім жити при новій владі. Звикли вже. Нова

влада – нові порядки. Хай так. Але я не хочу починати з брехні. Я не буду нести вам фальшивого, підробленого документа. Самі сказали – війна. І нагадали – Ліда варта поваги. Ви ж не воюєте з жінками, правда? Ви не вірите мені на слово, маєте право. Згоден. Тільки ж ви готові відпустити Лідію, якщо я покажу папірця? Готові?

– Звичайно.

– Але я не намалюю вам нового. Старий утрачено назавжди. Виходить, Лідія сидітиме у вас у чека вічно? Замкнене коло, погодьтеся. Нонсенс, абсурд, як ще назвати...

Брови Гусика розійшлися.

– Ніяк не треба називати. Глядіть, наговорите собі на тюрму. Можете забрати вашу жінку. Упізнаєте – забирайте. То я вас трошки просвітив, щоб знали. Про нові закони, порядки, правила. Щоб розуміли: самі ж кажете – з новою владою доведеться жити... Щоб не померли...

Шеремет ураз відчув шалене полегшення.

– Дякую, – говорив щиро й відчував це. – Дуже вам дякую. Тільки... ви сказали – впізнаю... Хіба я повинен спеціально впізнавати свою дружину? Серед інших?

Замість відповіді слідчий Гусик підвівся, підійшов до дверей, прочинив їх, виступив у коридор, крикнув, ніби хотів, щоб його почули на околиці, десь у Дарниці:

– Ананьев! Ананьев!

На викрик відгукнувся якийсь невидимець, і Артем подумав: це прізвище, на відміну від прізвища слідчого, досить поширене. Він знав з десятка Ананьевих. Хтось був просто знайомець, хтось – пацієнт. Але невідь-чому почав хвилюватися. За кілька хвилин зайшов чоловік у військовій формі, туго перетягнутій ременями, в шкіряній тужурці й суконному шоломі, – Артем уже знав, що він називається будьонівка, – з кривувато нашитою червоною зіркою попереду. Чекіст не глянув на Шеремета і запитав Гусика так само голосно, ніби передражнюючи й навмисно тиснучи на тверде «е» в імені слідчого:

– Ти чого репетуєш, Семене!

Артем упізнав цього чоловіка відразу. Внутрішній голос застерігав, попереджував не дарма. Проте легше від цього не стало. Навпаки, Шеремет напружився й приготувався до найгіршого розвитку подій. Якби знав, що зустріне тут Лаврика Ананьева, однаково б не мав іншої ради – будь що мусив іти. Хіба спробував би уникнути зустрічі з ним. Хоч навіть перед собою соромно ховатися від таких...

– Проведи громадянина. Покажи всіх. Дружина його там, нехай спробує впізнати.

– А що, Семене, для цього треба так горлати?

Лише тепер чекіст у будьонівці повернувся до Шеремета всім тулубом.

Їхні очі зустрілися.

– О! Сам прийшов? Молодець! – кругле, зоране рябими брижами лице Ананьєва розпливлося в задоволеній усмішці. – Я думав, тебе вже без мене шльопнули, контро.

– Знаеш його? – здивовано запитав Гусик.

– Аякже! Ти мене ще не забув, пане докторе? Тебе ваш Петлюра вигнав, ти сюди прийшов записуватися?

Шеремет мовчав. Кулаки мимоволі стислися, нігті вп'ялися в долоні.

– Я чогось не розумію...

– Зате я все розумію, Семене! Зараз тобі поясню! – Ананьєв тицьнув в Артема пальцем. – Ось цей, сука, пішов із Петлюрою. Не мобілізований, добровольцем. Служив у лікарні, і я наслухався від нього промов! Кажу ж тобі, Гусику, – контра першої статті! Проби нема де ставити!

Тепер до Шеремета розвернувся й слідчий.

– Отакої. А казав – не погоджувався, утік, шукали... Погано починаємо, га, шановний?

Артем прокашлявся й підвівся. Заговорив, дивлячись прямо на Ананьєва:

– Політика мене не обходить. Тут я не збрехав. Хочу забрати свою дружину. Цього я теж не приховую. Я справді працював у шпиталі. Пішов з петлюрівцями. Але повернувся, бо помилявся. Тепер багато хто міняє погляди. Але не такі, як він.

Шеремет наставив пальця на чоловіка в будьонівці, немов цілився в груди з пістолета. Мав би зброю – стрільнув, його б нічого не спинило.

– Ну-ну, – Ананьєв усміхнувся ще ширше і став схожий на жабу – він і раніше скидався на неї, відколи Шеремет уперше побачив цього чоловіка.

– Я б на вашому місці, товаришу Гусику, поцікавився біографією цього типа, – Артем опустил руку. – Він крав ліки. Препаратів обмаль. На обліку кожна таблетка, кожна

ампулка. А цей тип, працюючи в шпиталі санітаром, тягнув усе, що легко лежало. Носив на Євбаз і там продавав. Особливо його цікавив морфій. Він же видав тебе, скажи, Лаврентію? В очі дивися, в очі!

Шеремет трьома кроками скоротив відстань між собою та чекістами. Глянув Ананьєву в лице. Зовсім не здивувався, побачивши круглі, розширені, здається, на весь діаметр ока зіниці. Минулого літа саме вони привернули його увагу.

Наркотики. Морфій чи кокаїн. Мабуть, усе ж таки кокаїн. Про це свідчили запалені обідки ніздрів.

— І ви з отаким працюєте? Ви довіряєте тому, хто крав ліки у хворих і кого за це заарештували, — цілком справедливо, я вважаю, заарештували. Заперечуватимеш, Лаврентію?

— Я політичний в'язень, — прозвучало у відповідь гордо. — Мене звільнила з петлюрівської тюрми радянська влада. І я пішов служити в губчека, щоб виявляти отаку контру, як ти. Виявляти — і добивати!

Гусик дуже буденним жестом витяг ыз кобури маузера.

— Вас заарештовано, громадянине Шеремет, — промовив буденно й додав без ніякої патетики, констатуючи очевидне: — Будемо з вами розбиратися. Ось товариш Ананьєв розбереться. Гукни конвой, Ананьєв.

Катастрофа.

— Стривайте! — промовив Артем, дивуючись із власного спокою. — Стривайте! Пождіть! Я не впаду на коліна, не буду перед вами плазувати. Я прийшов сам, і ви мусите в усьому розібратися. Треба затримати мене — нехай, заарештовуюте. Тільки що вам до моєї дружини? Відпустіть її, ви ж обіцяли. Від жінки вам не буде ніякої користі.

— Від тебе теж, — реготнув Ананьєв. — Від мерців користі нема, сам знаю. Я ж санітаром в анатомічному театрі трудився при вашому поганому шпиталі. А ти, контро, труп. Я тобі даю слово честі, революційної честі. Слово більшовика, коли хочеш. Можу відразу до трупів повести. Щоб обжився. Якраз і жінку свою побачиш.

Шеремет зрозумів його не відразу. Точніше, не хотів розуміти. Надто буденно промовив рябий ці слова. Такого не може бути. Неправильно. Ні.

— Ні.

— Ви думали, шановний, вам пропонують упізнати і забрати живу жінку? — слідчий

подивився на Артема з неприхованою, дуже щирою цікавістю. – Справді так думали? На допитах вона поводила себе погано. Нічого не хотіла визнавати. З нею попрацювали і перестаралися. Два дні тому це було, і вам, Шеремете, дуже пощастило, що її не закопали в спільну яму. Ми видаємо тіла родичам, гуманна революційна практика...

– Що? Що вона повинна була визнати? Падлюки, бидло, ви вбили її! Ви вбили жінку! Вона нічого вам не зробила, а ви вбили її, заради забавки!

– Ні, – усмішка повернулася на кругле обличчя Ананьєва. – Забавка була спочатку. Я ж не знав, що то твоя жінка. Першим попросився б, маю право. За все з неї спитав би.

Нема чого втрачати. Тепер уже напевне.

Артем Шеремет давно не боксував. Та й раніше не надто захоплювався спортивними вправами. Розминався іноді для загального розвитку. Боявся – не вийде, але вийшло. Короткий змах. Удар акурат у центр рябого жаб'ячого обличчя. Кров з розквашеного носа вимастила кулак.

У відповідь ударив слідчий Гусик – рухів'ям маузера. Влучив теж точно – кров ураз залила очі.

7

– По нас теж прийдуть.

Високий кістлявий доцент на прізвище Куприк повторював цю фразу вже не перший день. Йому ніхто в камері не заперечував. Допити висмоктували останню силу, до того ж усі присутні чудово розуміли: доцент має рацію. Більшість навіть чекала на смерть – хай там як, але вона краща за тортури. Куприк почав регулярно нагадувати товаришам у нещасті про невпинне наближення смертної години, щойно його перестали тягати на допити.

Шеремет сидів поруч із ним. Не уявляючи до пуття, як втішити та й чи треба це Куприкові, мовчки поклав руку йому на коліно. Той зойкнув: саме це коліно розтрощили бідоласі, поклавши між двома цеглинами й стукнувши металевою трубою.

– Вибачте, – промимрив розбитими губами.

– Про що ви кажете, пане Шеремете, яке там «вибачте»?!.. Кого і за що?... Скоро всі станемо перед Господом і разом проситимемо пробачення.

– Я б не поспішав, – пробубонів з протилежного кутка Мирон. – Завжди є надія.

– Ти кого заспокоюєш?

– Себе, Артемію.

– По нас теж прийдуть, – товк своє доцент.

...Лідиного брата притягли сюди, в губчека, вже за три години після того, як заарештували самого Шеремета. Скільки часу збігло відтоді, Артем не знав. Та й не хотів знати. Бо й справді немає значення, скільки їх тримають тут, у брудному підвалі з загратованим вікном – кілька днів, тиждень чи більше...

Кров була скрізь: на стінах, на підлозі, нею, здається, просякло й повітря. Як лікар, Артем міг вирізнити запах крові серед усіх інших запахів. Щойно його кинули сюди, відразу вдихнув його. Глибоко, ротом, носом. Їм приносили воду в бляшаному відрі, прим'ятому з одного боку. Навряд чи саме відро або вода в ньому були чистими, та всі можливі при?смаки забивав присмак крові – іншого в роті не відчувалося. І Шереметові навіть на думку не спадало запитати товаришів у нещасті, чи відчують вони те саме.

Арештанти часто-густо не встигали й знайомитися. Зазвичай чекісти затягали сюди новеньких, тоді швидко брали тих, хто вже бодай трохи оклигав, і вели на допити. Назад повертали не всіх. Дехто не витримував і помирав просто там, у кабінетах, що разом правили й за катівнями. Когось навмисне вбивали на очах інших. Ті, хто виживав, усе одно ні на що не сподівалися.

Усе, що робили в губчека, мало скидалося на слідство чи бодай на демонстрацію закону й правосуддя.

Шеремет переконався: тортурами чекісти не прагнули вибити з нього, з його свояка Мирона та з інших в'язнів, яких тут називали буржуями, контрою, петлюрівцями або просто хохлами, якихось неймовірних свідчень. Ті побої й катування для молодих працівників чрезвычайки були подібні до забави. Їх, здається, по-дитячому цікавило, що ще такого можна зробити з живою людиною, чого до них не робив ніхто.

Артем був далекий від психіатрії, бо мав інший лікарський фах.

Проте жодної миті не сумнівався: садизм у чекістів, що допитували його та інших заарештованих ворогів революції, був у крові.

Такими їх створила природа. І на кокаїн, що його вони демонстративно вживали в жертви на очах, випускання внутрішніх демонів на волю звертати не слід. Хоч це й було б

найлегше. Але час показав: усе куди простіше – чекісти хотіли якомога менше спати. Захоплення кокаїном допомагало їм досягати поставленої мети. Складалося враження, ніби ці люди працювали безперестанку. Так само ніщо не могло вгамувати їхньої злоби.

Шеремет не вдавав із себе героя й ні на що не сподівався. Торішнє жирування більшовиків у Києві позбавило його й значну частину містян усіх ілюзій щодо підходів та методів, яких уживали опричники молодшої радянської влади. До того ж Артем не бачив ніякої рації в тому, щоб терпіти тортури й вірити, ніби смерть гідніша за зраду. Йому не було кого зраджувати. Військових таємниць не відав. Отамана Оскілка[14 - Оскілко Володимир Пантелеймонович (1892–1926) – військовий і громадський діяч часів УНР. Отаман, генерал-хорунжий Армії УНР, командувач Північної групи військ Директорії. Командувач Північно-Західного протибільшовицького фронту. У квітні 1919 року почав конфліктувати з Симоном Петлюрою, з різних причин перестав виконувати його накази і, зрештою, спробував учинити державний переворот. Йому навіть удалося заарештувати кількох міністрів УНР. Проте захопити самого Головного отамана не зміг. Згодом Оскілко перебрався до Польщі, де перебував у таборах для інтернованих осіб.] знав особисто, навіть ручкався з ним, вітаючись, – ото й по всьому. Тож за бойового побратима командувача групи військ, у якій служив, Шеремет не зійшов би. Та й із Петлюрою він не мав ніяких зносин. Проте, як дуже швидко пересвідчився Артем, для чекістів, що його обробляли, це все нічого не важило.

Його били, запитували, він відповідав – і його знову били. Тут нікого не обходило, в чому нарешті признається підслідний арештант. Катували, аби зробити боляче. Послухати крик людини, відчувати повноту влади над нею.

Спершу, коли Лаврентій Ананьєв зігнав на ньому люту за удар по писку й Артема відлили водою, щось подібне до слідчих дій таки було. Той самий Гусик, тепер уже офіційно й старанно, записав його анкетні дані та домашню адресу. Назвавши квартиру на Межигірській (тепер – на вулиці Переця), він зробив величезну помилку, підписавши тим самим вирок Миронові Романовському.

Проте свояк і без того не уникнув би, як висловився задоволений собою і повсякчас збуджений Ананьєв, пролетарського карального багнета. Адже раніше Шеремет уже казав слідчому, де проживає. І адресу тоді записали. Та й відмова відповідати закінчилася б ще одним побоем, а терпіти тортури Артем від самого початку не мав наміру. Тож, коли чекісти приволокли Мирона, він спромігся лише вибачитися. І потім жодного разу не поцікавився, чи простив йому родич.

Єдине, про що попросив дозволу, – побачити Лідине тіло. Гусик погодився, якщо навзаєм Шеремет визнає себе тим, ким є насправді, – таємним петлюрівським агентом, присланим до Києва налагоджувати підпільну контрреволюційну мережу. Яка, до речі, мала б допомогти налагодити зв'язок між петлюрівським урядом та бунтівними отаманами з довколишніх сіл.

– Губчека має перевірену інформацію, – казав Гусик. – Петлюрівці шукають зносин із такими, як Голуб чи Зелений, щоб певної пори дати наказ цим бандитам бити по нас із тилу. А Петлюра почне наступати з флангів. Думаеш, ми тут усі дурнісінькі, не знаємо ваших планів?

– Коли все знаєте, то чого питаєте?

– Щоб почути підтвердження.

– Я підтверджую, – визнав Шеремет. – Так і є. Признаюся.

– Подобиці. Із ким мав налагодити зв'язок? Паролі, явки? Де захована зброя? Яка чисельність вашої підпільної контрреволюційної групи?

На таке Артем якби й хотів, то не міг нічого відказати. Тож до діла знову брався заподатливий Ананьєв.

В'язень не домігся того, по що прийшов: не побачив дружини живою, не зміг проститися з нею мертвою.

Про те саме запитували й Мирона, вимагаючи признатися в тому, що він таємний зв'язківець підпільного центру. Коли на Шереметових очах своякові молотком розтропили коліно, то він зомлів від болю, а як очуняв – признався в усьому, що від нього хотіли почути. Коли ж кати почали вимагати, щоб назвав спільників, то Мирон не зміг нічого сказати, бо ніяких спільників не мав. У розпачі назвав Шеремета, наперед попросивши в нього пробачення. Однак таке признання нічого обом не дало. Допити й тортури тривали далі.

Якогось дня Ананьєв з головою поринув у нову розвагу. За його наказом із камер виводили по парі арештантів і розсаджували кого в гараж, де цементна підлога була волога й липка від крові, а кого в менше приміщення котроїсь майстерні. Принаймні так називали це місце між собою чекісти. Тут зводили віч-на-віч затриманих із різних камер, ставлячи їх лицем до лиця й вимагаючи, щоб ті впізнали один одного. Якщо ніхто нікого не впізнавав, а найчастіше так і було, то обох брали на звичні вже тортури.

Потрапивши в так звану майстерню, Шеремет попрощався з життям.

Власне, він давно вже поставив на собі хрест. До останнього вірив: незабаром чекістам набридне, його перестануть мучити й нарешті застрелять. Не мав навіть часу оплакувати Лідину смерть: коли був при тямі, то відчував лише власний біль – гострий чи тупий.

Одного разу його заштовхнули в напівтемну кімнату. Коли очі при звичаїлися до мороку,

розгледів на дерев'яному верстаку кліщі, довгі гострі цвяхи, пощерблені пилки й молотки. У кутку стояла залізна діжка, накрита бляхою. Усередині її жеврів вогонь, і будь-хто з чекістів міг розпекти знаряддя або на гарячому залізі, або на вогні. Шеремет бачив, як звідти брали кліщами вуглину, підносили до лиця чи оголеного паху котрогось бідолахи і найчастіше не просто застрашували, а й припікали шкіру, випікали око. Якось один із безіменних чекістів примусив молодого студента широко розтулити рота й засунув туди жарину, а потім пристрелив сердегу – як сам сказав, із гуманних міркувань.

Артем думав: далі його черга. Приготувався. Хоч і відчував невтишний біль, проте дивувався власному спокою. Нарешті остання мука, потім – звільнення, тиша, спокій, блаженство.

Опинившись у знайомій камері, здивовано відчув – живий. Щиро чудувався, як це він витримав того дня аж п'ять зводин. Один із тих, із ким його ставили віч-на-віч, – дуже побитий і вже напівбожевільний чоловік, – заявив, що знає його. І ладен розказати все. Шеремет попрощався з життям. Тими днями це стало для нього звичним. Але неборака не міг назвати ні його імені, ні прізвища. І хоч закон та порядок для чекістів нічогоісінько не важили, однак це несподівано вийшло на користь Шереметові. Божевільному не повірили, заявивши, що той бреше не вперше й упізнає абикого. Ще один такий вибрик – і амба.

Дивно, але після того дня, наповненого тортурами й болісними криками, від яких закладало вуха, Шереметові чомусь дали спокій. Саме того дня з їхньої камери забрали чергову партію смертників. Прізвищ не називали, чекіст просто заходив і тицяв пальцем навімання. Після чого бійці кого виводили, кого виносили попідруч, якщо приречений не міг іти сам чи опирався щосили.

– По нас теж прийдуть, – промовив Куприк, щойно зачинилися двері.

– Ви б заткнулися, пане приват-доценте, – простогнав зі свого кутка Мирон.

– А ви помітили, товариство, що ми досі не зійшли на худобу? – пожвавився раптом той. – Ми не стали бидлом, хоч як цього хотілося нашим катам.

– Справедливо, – озвався з темряви Роман Свириденко.

Інженера-залізничника тут уважали за старожила. Принаймні коли Шеремета, а потім і Романовського кинули до цієї камери, Свириденко тут уже був. Інженера теж тягали на допити, але не так часто, як новеньких. Намагаючись хоч якось триматися, він повідав прибулим: його звинуватили в тому, що працював на залізниці не лише за часів Скоропадського[15 - Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – український політичний і державний діяч. Очолював Українську Державу (Гетьманат), утворену замість Української Народної Республіки. Держава існувала від 29 квітня до 14 грудня 1918 року.] та Директорії,[16 - Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української

Народної Республіки. Змінила Гетьманат і проіснувала з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Від 13 лютого 1919 року голова Директорії – Петлюра Симон Васильович (1879–1926).] а й за царського режиму. Отож, радянській владі сорокарічний інженер Свириденко завинив тільки тим, що досі не перейшов на її бік і не засудив попередніх злочинних, буржуазних та антинародних, режимів. Дискусії та звичайні виправдання були марні, тож Свириденко визнав, як пояснив слухачам, власну антинародну суть. Після цього йому, на диво, дали спокій. І так тривало вже четверту добу. Шеремет, вислухавши це, назвав його щасливцем. Мовляв, хоч знає, який сьогодні день. На що почув відповідь: «Від таких знань не легше, шановні добродії».

– Де ви бачите справедливість, Романе Івановичу? – запитав Мирон.

– Ви ж самі ось її підтвердили, Мироне Станіславовичу.

– Я?

– Атож. Вам розтрошили коліно, ви ніколи не зможете ходити і ніхто взагалі не знає, кому й скільки тут лишилося жити. Але все одно просите нашого побратима, шановного приват-доцента, стулити рота, звертаючись до нього на «ви». А до мене ви звернулися на ім'я й по батькові. Хоч літами ми не такі й різні. Я годжуся вам у старші брати.

– А-а, – протяг Мирон. – Хіба що... Куприку, вас справді це тішить?

– Мене тішить, що ми лишилися людьми. Навіть там, де з людей вичавлюють усе людське.

– Вам захотілося патетики, Куприку? – байдуже запитав Артем. – Чи ви вже готуєте останнє слово, передсмертну промову? Думаєте, вам хтось дасть на це час?

– Панове, ви б пошукали іншої теми, ніж обговорювати власну смерть, – зауважив Свириденко. – Повірте, такі розмови ні на що не надихають.

– А на що ви хочете надихнутися, Романе Івановичу? – Мирон трохи подався вперед. – Ви ще маєте ілюзії?

– Я не маю ніяких ілюзій, юначе, – повчально промовив інженер. – Ви їх теж не маєте. Будете сперечатися?

– Не хочу я з вами сперечатися!

– Проте ви пожвавішали. Ожили. А це дає певну надію.

– Надію? На що?

– Мироне Станіславовичу, нікого з нас не випустять звідси. Але ті, хто нас сюди посадив і вправляється у власних збоченнях, хочуть чути від нас лише передсмертні крики. І я повідаю вам страшну таємницю: права на останній зойк за життя нам ніхто не забере. Та ми ще живі, товариство. Отже, поводитися треба не так, наче нас скалічили істоти в людській подобі, а так, ніби ми просто хворі.

– Хворі? – здивувався Мирон.

– Так. Тяжко, невиліковно хворі. Коли на моїх очах від сухот помирав єдиний син, ми з дружиною день і ніч вартували по черзі коло ліжка. Я відмовився від професійних доглядачок. Дитина в такі часи має право бачити поруч себе батьків. І наш хлопчик усміхався, товариство.

– Усміхався?

– Авжеж. Немов завтра зможе встати й побігти в садок. То була весна. Така сама, як тепер. Пардон, брешу, трохи пізніша: квітень. Дуже добре це запам'ятав, бо все розквітало. Наш хлопчик згасав, а на деревах з'являлося перше зелене листячко. Дитина знала, що не доживе до літа. То була остання весна в житті нашого сина – у такому недовгому, товариство, житті. Він помер щасливий. Він не дожив до цього всього, що ми переживаємо. Він пішов навесні чотирнадцятого року, тоді ще навіть не почалася війна. Дитина померла в мирний час. Рано, але мирно. Обличчя лишалося світлим. На губах вигравала усмішка. Він так і пішов з усмішкою, наш син.

Свириденко замовк. У камері зависла важка пауза, яку порушив Шеремет:

– Мені шкода, Романе Івановичу.

– Дякую. Мені теж. Але був би ще більший жаль, якби я покинув свого хлопчика сиротою. І помирав тут, у цих катівнях. Не знаючи, що чекає на нього та на мою дружину від влади переможного пролетаріату. Тому, Артеме Даниловичу, нам тепер слід брати приклад з мого покійного сина.

– Усміхатися перед смертю?

– Чекати на неї спокійно.

– Ви фаталіст?

– Зовсім ні. Просто за стінами цієї установи ані в мене, ані в кого з вас не лишилося справ, що їх ми мусимо викінчити. І боргів – от їх ми точно не встигли наробити. Чи хтось комусь винен?

– Демагогія, – відмахнувся Мирон.

– А ви пропонуєте сприймати наше становище інакше?

– Пусті балачки. Утомився я.

– То наповніть їх змістом, Мироне Станіславовичу.

Відповіді Шеремет не почув, притулився потилицею до брудного холодного каміння. От тільки майнуло в голові: але ж є в них ще сила сперечатися, влаштовувати словесні дуелі й піке, щось доводити один одному. У собі Артем ніякої моці не відчував.

– По нас теж прийдуть, – завів своєї Куприк. – Хоч що кажіть – прийдуть.

– Сумніву нема, – відповів Свириденко.

– Пане Куприку, вас оце все тішить? – визвірився Мирон.

– По нас прийдуть, – затявся доцент. – Ми з вами не втратили людяності, але це нічогісінько не міняє. Прийдуть.

– Якщо вам легше, пане Куприку, – авжеж, прийдуть. Легше, легше?

– Аж ніяк, – визнав доцент. – Але прийдуть.

Він не панікував. Мабуть, так готувався до неминучого. Не пророчив, навіть не каркав. Просто не міг думати ні про що інше.

І по них прийшли.

8

Мирон не міг рухатися сам.

Своякові навіть волочити розтрошену ногу було боляче, та він ішов поряд із Шереметом, зіпершись на його плече. Хтось із в'язнів хотів підставити друге, та Мирон похитав головою, буркнувши:

– Тут недалечко.

З їхньої камери вивели сімох, за ними гнали ще один невеличкий гурт. Артем не рахував навмисне – вийшло само собою. Не міг пояснити собі, нащо полічив смертників. А в тому, що його товариші й шестеро цих скалічених чоловіків невдовзі помруть, жоден не сумнівався. Свириденко все ж намагався бути вірним своїм переконанням, з останніх сил бадьорився, чи, найімовірніше, вдавав із себе бадьорого. Випромінював упевненість, точніше – самовпевненість. Побачивши коло входу в знайомий усім гараж комісара, білобрового, з червоними кролячими очима альбіноса, звернувся до нього твердим голосом:

– А що нам треба співати, товаришу?

– На хера? – безбарвно поцікавився той.

Фраза помітно присадила інженера, збила йому бадьорості. Далі він промовив не так упевнено:

– Тобто... Ну... Коли ваших колег чи побратимів, – не знаю, як правильно, – вели на ешафот, вони співали «Варшав'янку». Або «Марсельезу», як мені відомо.

– І що? – почулося у відповідь.

– Я певен, нам теж треба якоїсь заспівати. Як умирати, то з музикою. Це ж революційна традиція, правильно?

Комісар-альбінос, не криючись, видобув із кишені галіфе маленького скляного флакончика. Скрутивши кришечку, насипав на долоню маленьку гірку білого порошку. Не втяг ніздрями – рішуче, звичним рухом утер кокаїн у ніздрі так, ніби чухав пойнятого сверблячкою носа. Залишки підхопив язиком, пошурував ним у роті під верхньою й нижньою губами, а тоді спитав:

– Співати хочеш, блядська контро? Ну, шквар. Співай уже. «Боже, царя храни» знаєш?

– Я не монархіст, – Свириденко спробував зберегти спокій, хоч і розумів, що вскочив у халепу, проте ніякі дії, певна річ, на його долю вплинути не могли. – Я ніколи не підтримував самодержавства. Коли хочете знати, я активно вітав революцію в лютому сімнадцятого, навіть писав листа в Петроград панові...

– Вийди, – перервав комісар.

– Що, не зрозумів?

– Сюди вийди, мордо.

Шеремет уперше бачив, як безжурний інженер розгубився, помітно подаючись. Очевидно, той усе уявляв собі інакше. Артем відчув, що зможе заступитися за товариша, але для цього довелося б кинути Мирона. Тож Шеремет узяв своякову руку, міцно стис її і змусив себе дивитися на те, що відбувалося далі.

Тим часом Свириденко вагався. Точніше, він би неодмінно вийшов, але комісар вимагав зробити це негайно. Наказ не був виконаний, і альбінос жестом звелів двом чекістам виволокти інженера. Той став, опустивши голову й не наважуючись глянути в червоні очі та розширені комісарські зіниці. Але враз усередині ніби щось клацнуло – плечі розправилися. Тепер інженер дивився просто поперед себе. Хоч міцністю статури не вирізнявся, однак саме цієї миті здавався трошки вищим від альбіноса, який уже видобував із кобури нагана.

– Революція, значить... Примазуєшся до революції, сучий сину, пико твоя буржуйська... Хохол ти недорізаний, будеш мені тут про революції торохтіти, йоб твою в бога мати!

– Дайте Богові спокій...

– На коліна ВСТАВ!

Побачивши дуло нагана, Свириденко мимоволі сахнувся назад.

– Я не...

– Не станеш на коліна – поставлю раком, суко! Ану, ставай та співай про царя! Я кому кажу! Ставай і співай про царя, мордо!

– Чого ти розходився, Дьомо! – втрутився один із чекістів, русявий, з невеличким горбочком на носі. – Вони в нас зараз усі заспівають. А хто не захоче, хай начувається!

– Нащо мені всі?! – гаркнув комісар Дьома. – Я хочу, щоб оцей мені проспівав так, як ото своєму буржуйському цареві! Він згадав своїм смердючим ротом про наших товаришів! Про борців, які йшли на шибениці царського режиму! Ви все чули – і що, хай так буде?

– Та не буде так, Дьомо, – примирливо промовив той самий чекіст, глянувши на принішклого інженера й запитав майже дружньо, з жалісними нотками:

– Станеш?

– Ні.

– Тоді лягай, – зітхнув чекіст.

Коли він устиг вихопити свого нагана, не помітив навіть Дьома. Постріл озвався луною. Тіло Романа Свириденка з простреленою головою впало комісарові під ноги.

– Ти... Ти що... Ти як... – рука альбіноса з револьвером загрозовито затрусилася.

– Набрид уже цей цирк, – русявий чекіст і далі вдавав з себе миротворця. – Хоч ти й комісар, Чумаков, але це не значить, що всім нам твої вистави цікаві. Слово честі, слово комуніста – візьму, сяду і про все напишу рапорт товаришеві Лацису.[17 - Лацис Мартин Янович (1888–1938) – справжнє ім'я Ян Судрабс – більшовик, під час першої російської революції 1905–1907 років керував терористичними групами. Активний учасник більшовицького збройного перевороту 1917 року. Із листопада 1917 року – у керівних органах НКВС, пізніше – член колегії ВЧК. Із 1919 року – голова Всеукраїнської ВЧК, особисто організував масовий терор у Києві, Харкові, Одесі, Криму. Небачену жорстокість чрезвычайок, зокрема київської, Лацис уважав за приклад для наслідування. Факти катувань, масових убивств і навіть випадки канібалізму в органах НК були виявлені й зафіксовані зусиллями представників Добровольчої армії Денікіна під час її перебування в Києві влітку 1919 року.] Перегиб.

– Напишеш? Грамотний?

Шереметові раптом стало страшно. Не за себе – тут усе ясно. Його всерйоз стурбувала доля русявого. Проте, судячи з усього, між цими двома таке було не вперше. З-за спини комісара Дьоми Чумакова спокійно, неквапом виступив чекіст, що видався Артемові вельми знайомим. Десь він уже бачив раніше ці вуса, цю солдатську шинель та офіцерського кашкета.

– Е, чо розходилися, дядьки? – промовив, стаючи між ними. – Вам нема чого робити? Роботи непочатий край, а ви кусаетесь. Хто за вас робитиме? Слуг, знаєте, нема.

Примовки теж видалися знайомими. Тут-таки виринуло з пам'яті: чоловік перед будівлею губчека, заводить і виводить арештантів. Мабуть, це його робота.

– А ти чого завжди лізеш, Дзюбо? – вишкірився на нього комісар.

– Він правильно лізе, Дьомо. Ми ж ревтрибунал, закон і порядок. Влада ми тут, Дьомо. Забув, сам комісаром якихось десять днів? Корона тисне?

– Корона в царя, – відбився Чумаков, але щось невловне таки подіяло на нього. – Лацисові, кажеш? Ну-ну, – він ткнув наган назад у кобуру. – Ненавиджу таких. Ми звільняємо від них наш новий світ. Грамотний дуже, від них саме горе – від грамотних. Бо пишуть щось так, простій людині, робітникові, пролетарю, хрін зрозуміло. Бач, таке хитре будь-кого з неписьменних обдурить. Того іздять всі на нас.

– Їздили, – виправив русявий.

– Ага, їздили, – охоче погодився Чумаков. – Тепер не будуть. Край! Коли бачу таких – без суду хочу. Відразу в яму.

– Ну тебе в болото, дядьку, – Дзюба явно звичним, завченим жестом розгладив вуса. – Світова революція ще попереду, а ти вже он як накрутився. Заганяєш, не жалієш себе. Бережи сили, товаришу Чумаков. Тобі до лампочки – революції згодяться. Командуй краще, у тебе он мертвяк під ногами валяється. Неподобство.

Тепер Шереметові здалося, що цей Дзюба має до душі альбіноса якийсь ключик або ж сам комісар уже забув, з чого все почалося. На мертве тіло інженера зиркнув з цікавістю – так, ніби бачив його вперше й зовсім не розумів, звідки воно взялося. Звів очі на решту приречених.

– Чого стали, контро? Загрузли? Три-чотири, приберіть це з-під ніг! Отуди заносьте!

Він тицьнув рукою в прочинені двері гаража. Артем стояв на місці, але двоє незнайомих йому арештантів заподібно підхопили тіло мерця попідруки, ніби підсвідомо намагаючись своєю метушнею полегшити свою долю. Старання були марні, і всі прекрасно розуміли це. Та зустріти свою смерть однаково ніхто ніколи не готовий. Тож у кожного, навіть коли до нагло перерваного життя лишається тільки один крок, жевріє блаженська надія на порятунок чи бодай на попуст.

Шеремет, як ніхто, знав і розумів це.

Мертвого інженера затягли в гараж. Слідом за ними, не дожидаючи наказу, покійрно зайшли інші.

9

Тут лежали трупи.

Багато.

Рахувати їх Шеремет не наважився, але й не злякався. Сприймав видовище без зайвих, зовсім непотрібних емоцій. Так, ніби зайшов до анатомічного театру на Фундуклеївській.[18 - Тепер – вулиця ім. Богдана Хмельницького в Києві.] Майбутні лікарі проводили серед

крижаних брил та мертвих тіл по півроку, препаруючи й готуючись до іспитів. Артем зовсім недоречно згадав, як зрізався на екзамені з гістології, тож мусив шліфувати знання в тамтешньому підвалі. Але тут, у цьому гаражі, ані він, ані його товариші в нещасті вже нічого не здобудуть.

Їх привели сюди, щоб забрати в них життя.

Від трупів ішов солодкуватий запах, що його видихають тіла на першій стадії розкладання. Він змішувався з духом свіжої, ще теплої крові – ним наповнене повітря цієї різниці. Кров була кругом: повільні струмочки стікали з заляпаних стін, невеличкі згуслі калюжі стояли під ногами. Артем відразу ж уступив в одну таку. Коло дальньої стіни, куди скидали страчених і де серед тіл, здебільшого чоловічих, хоч на очі траплялися й поодинокі жіночі, можна було побачити відрубані кінцівки. Руки й ноги, цілі або частини – крові на підлозі було найбільше. Тож там із хазяйською передбачливістю прилаштували металевий жолоб: бляху, зігнуту трикутником. Нижній край ішов під стіну і зникав у продовбаній дірці. Кривавий струмочок повільно збігав туди.

Закатована Ліда лежала на такий самий купі. Думка була жахлива, але гнати її від себе Шеремет не хотів. Навпаки, спробував відтворити в уяві цю картину. Не розуміючи навіщо. Безсила ненависть до більшовиків і влади, яку вони будують на горах трупів та кривавих річках, наростала в ньому щораз більше, перейшовши межу.

Комісар Чумаков виступив наперед, став між трупами й гуртом приречених, заклав руки за спину.

– Слухайте сюди, смертники. Зараз допоможете таким самим контрикам упокоїтися. Завдання дуже просте. Розбивається на пари, берете мерців за руки-ноги – у кого їх знайдете – і кроком руш на подвір'я! Там вантажите це все в машину. Їдете з ними разом, допомагаєте ховати. З вами поїде товариш Дзюба. Він визначить, хто з вас небезнадійний і повернеться назад, а кому з нами точно не по дорозі. Питання є?

Мирон кахикнув. Альбінос зиркнув на нього, немов уздрів чудернацьку комаху.

– Що таке?

– Нога.

– Чому нога?

– Не можу ходити сам. Не вантажник.

– Тоді виходь сюди, – комісар знову витяг нагана.

До нього знову наблизився вусатий Дзюба.

– Слухай, Дьомо, ти б справді закінчував цирк. Жінка не дала вночі? Чого лютий такий зранку?

– Твоя робоча сила, – комісар показав револьвером на принішклих полонених. – Сам потягнеш трупи? Ану, катай!

Дзюба знизав плечима, постукав зігнутим пальцем себе по лобі, але промовчав, поклавши собі більше не втручатися. А Чумаков тим часом знову наставив дуло на Мирона.

– Лягай. Рилом униз.

Шеремет сильно, як міг, притис свояка до себе. Той вивернувся, відштовхнув Артема, прокульгав на кілька кроків уперед, повернувся лицем до приречених.

– Укріпи нас, Господи.

– Вибач, Мироне, – вирвалося в Шеремета.

– Пусте. Яка різниця... Раніше, пізніше. Тебе, мене... Усіх. Хіба не видно...

– Лягай, я сказав! – гаркнув Чумаков.

– Нікуди я не ляжу.

Кажучи так, смертник навіть не дивився на свого ката. Далі, не зводячи очей з товаришів у нещасті, перехрестився широко. Спершу раз, потім удруге. Та покласти ще одного хреста не встиг: зайшовши ззаду, комісар різко вдарив його в спину й копнув носом перебиту ногу. Мирон упав на закривавлений бетон з криком пораненого птаха. Чобіт Чумакова сильно наступив йому на середину хребта.

– А казав: не ляжеш. Ляжеш, суко!

Щоб улучити в потилицю, комісар нахилився нижче. Хоч вистачило й одного пострілу, проте вистрелив ще раз, ніби й справді розігрував виставу кривавого театру. Де був і драматургом, і постановником, і головним – єдиним! – актором.

– Хто ще хоче? Кому пече зустрітися з вашим богом? Ну ж бо, не сціть! Я поможу!

Відповіддю була мовчанка. Зійшовши зі страченого, Чумаков відступив убік, наче милостиво даючи всім присутнім широке поле для діяльності.

– Починай працювати, контро! Годину вам даю. Не вичистите мені приміщення за цей час
– виноситимуть уже вас. Боротьба тільки починається.

Це звучало як пафосний виступ на мітингу й водночас як беззмістовна промова божевільного, чий хворобливий стан навесні традиційно загострився. Шереметові здалося: комісар починає забалакуватися. Його слова обертаються на скоромовку. Ще трохи – і Чумаков просто на очах не лише у своїх жертв, а й у своїх товаришів ризикує остаточно втратити відчуття всякої реальності.

Артем бачив для себе лише два шляхи. Треба або виконувати наказ біснуватого, вантажити тіла й відстрочити власну смерть на кілька годин, або лягти на землю поруч із убитим Мироном й померти зараз.

Дилема була розв'язана несподівано. Чийсь кулак штовхнув збоку – і тут-таки почулося тихо:

– Гайда. Не стій. Бери.

Навіть не розгледівши, від кого пішла ініціатива, Артем відразу з якоюсь незрозумілою хапливістю ступив до мертвого свояка й підхопив його тіло під ліву руку. Переступивши через мерця, з правого боку зайшов невисокий чолов'яга, що з першого погляду видався Шереметові селянином, хоч у того не було ніяких особливих прикмет. У напівтемряві гаража-катівні всі в'язні мали однаковий вигляд: побиті, закривавлені, налякані, апатичні та приречені.

До тями його повернув сільський мужик. Подертий френч, штани кавалериста й солдатські черевики не могли обдурити Артема. Поруч нього стояв саме селянин. Колишній земський лікар упізнав цю статечну, неметушливу, хазяйську поведінку, зловив упевнений погляд, дарма, що серед трупів. Такими рисами наділена всяка народжена на землі людина. Статечно, ґрунтовно підходить вона до будь-якої роботи. Хай навіть останньої в її житті.

– Нумо, – повторив селянин. – Берімося.

Підхопивши тіло, вони поволокли його на подвір'я. Вусатий Дзюба взявся проводити, показуючи дорогу, і невеличка процесія підійшла до вантажівки. Задній борт уже відкинули, поруч стояли червоноармійці з гвинтівками. Їх було всього двоє, та коли приречені порівнялися з ними, Артемові здалося, що вони проходять крізь солдатську лаву. І зараз, наче у відомому оповіданні графа Толстого,[19 - Згадано відоме оповідання класика російської літератури Льва Толстого (1810–1910) – «Після балу» (1911).] їх із незнайомим селянином почнуть, крім того, ще й лупити по спинах шомполами.

– Раз-два! – скомандував селянин.

Не відсапавшись, у запалі, що не знати й звідки взявся, Шеремет підняв важке тіло зі свого боку. Повалив на край кузова, підштовхнув трохи вперед і відступив. Хотів був шкандибати назад, та назустріч уже йшов Дзюба і спинив його коротким окриком:

– Куди, дядьки? Коли такі шустрі – лізьте отуди. Будете затягати. Слуг нема.

Поки Артем розібрався, чого від нього хоче вусатий чекіст, селянин спритно, наче його й не били, залазив у кузов. Озирнувся, махнув Шереметові рукою.

– Не стій. Сюди йди. Поможеш.

У віддаленому кутку лежало три лопати.

10

Навіть за такою страшною роботою час збігав швидко.

Гора мертвих у гаражі з досить низькою стелею здавалася більшою, ніж була насправді: коли трупи почали вкладати у своєрідний катафалк, то виявилось, що їх двадцять три. Дев'ятнадцять чоловіків усякого віку й чотири жінки, всі молоді. Кому належали відрубані руки-ноги, незрозуміло, проте деякі жертви були жорстоко скалічені. Відрубані частини за наказом комісара склали на брезент, замотали у вузол і закинули в кузов, немов мішок зі сміттям.

Ніхто з гурту в губчека не лишився. Усім звеліли моститися поруч із мертвими, по краях прилаштувалися червоноармійці. Тепер кузов був заповнений ущерт, декому для певності довелося влягтися наспід. Ті, що не знаходили вільного місця, змушені були моститися просто поверх трупів. Шеремет далі тримався свого нового товариша, відчуваючи, що хоч вони й випромінюють якусь дивну для смертників упевненість, проте ані він сам, ані селянин не ризикнуть відчайдушно кинутися з вантажівки на ходу, щоб утекти. Час, змарнований серед мертвих тіл, зробив свою руйнівну справу: Артем відчував цілковиту апатію, пригніченість і брак волі до перемоги. Зовсім не думав про можливість порятунку. Лежав собі, дивився в захмарене небо й розумів: ось вона, його остання путь, передсмертна мандрівка, пряма дорога до кінця життя.

Помирати не хотілося. Але й жити, втративши чи не єдиних близьких людей, Ліду та Мирона, та ще й усвідомлюючи, що ту країну, до якої звик, теж невблаганно втрачає, Артем уже не міг. Тобто спробувати можна. Якщо виживе. Тільки не уявляв собі як.

Куди їх везли цього весняного ранку, Шеремет навіть не здогадувався. У камері, корчившись від болю, думав: усе кругом спинилося. Та вперше бозна за скільки часу, – за кілька днів чи тижнів, – вибравшись на свіже повітря, відчув: весна, улюблена пора року поетів і його трагічно загиблої дружини, не вповільнила своєї ходи. Навпаки, виявляла себе нестримно: вітерець не так холодив, обласкавлюючи все довкола першими квітневими повіями й наближаючи буяння природи. Іти з життя, розуміючи це, було ще недоречніше, ще болісніше. Тож Артем, щоб не ятрити душі, заплющив очі й лежав так, трясучись у такт вантажівці, яка підскакувала, коли гутаперчеві шини наїжджали на вибоїни.

Їхали за Київ, на околицю, кудись під дніпрові береги. Незабаром потягло річковою вологою. Шеремет розплющив очі, спробував визирнути з кузова, але дістав легенького, незлобивого тичка прикладом. Червоноармієць тикав більше для годиться, вказуючи приреченому на його місце, аніж хотів його по-справжньому ogrіти. Артемові навіть здалося, що юнак у будьонівці зовсім не сприймав його за ворога. Йому дали гвинтівку до рук, пояснили, в чому правда і за що треба воювати. Відтепер він старанно виконує наказ свого командира. Найімовірніше, жодну з жертв, хоч мертву, хоч живу, ці бійці не вважали за людей. Лише за істот, від яких треба очистити цей дивний новий світ, що його надумали збудувати більшовики.

Нарешті авто зупинилося.

Ніхто зі смертників не підвівся. Хряснули дверцята кабіни, і почувся аж надто бадьорий Дзюбин басок:

– Приїхали, дядьки! Вилазьте!

Арештанти по черзі, але не кваплячись, спустилися на землю. Артем покрутив головою, роздивляючись навколо. Справді, вони стояли недалеко від дніпрового берега. Попереду видніли плавні, однак ніяких ознак людського житла не було. Дзюба звелів усім стати в шеренгу, тоді пройшовся, розминаючись, повів кругом очима й кивнув кудись перед вантажівку, якнайдалі від берега:

– Отам, значить. Беріть лопати – і вперед. Хто не вміє, заразом і навчиться. Не бійтеся, мозоль не натрете. А як натрете, то не страшно.

– Куди вперед? – поцікавився Шеремет, схаменувшись ураз, бо решта приречених чомусь мовчала.

– Туди, – Дзюба знову мотнув головою. – Будете яму копати. Не скидати ж вас просто так. Звірі порвуть, не по-християнськи.

– Ви ж заперечуєте Бога.

– О! А де тут Бог? Не молитися приїхали. Приказка така: до християн треба ставитися по-християнськи. Усі люди – християни.

– Не всі.

Дзюбу несподівана полеміка зі смертником почала дратувати.

– Слухай, у нас тут не диспут. Був би за нас – тебе б партійні наші агітатори швидко перекували. Вони, розумієш, євреї. У їхнього брата язика добре вигострені й підковані.

– Підковані язика? – Навіть з огляду на те, що відбувалося, Артем не зміг стримати посмішки. – Уперше чую.

– А тут, дядьку, все вперше, – підтакнув Дзюба. – Я так собі думаю, багато нового ще буде. Як не побачиш, то я не винен. Самі ж пішли проти влади. Чого б вам ото не змиритися?

– Філософ, – Шеремет знову гмикнув. – Може, політик. Чи комісар, хто там у тобі вмер?

Розмова вже помітно втомлювала чекіста.

– Балакати ви вмієте, – визнав. – Кашею не годуй, дай простому людові голову задурити. Мені взагалі-то цікаво. Я ж колись теж хотів учитися. Книжки читав усякі. Тільки потім війна. Забрали. Мобілізований. Треба ж комусь за вас, базік, пролити кривцю.

– І за кого ж ти воював? За віру, царя й Вітчизну?

– Це тебе не гребе! – Утому змінила злість. – Чого я взагалі з тобою панькаюся? Ти найрозумніший? Он люди мовчать собі, а ти розходився. Покажи, як умієш діло робити. За лопату – і вперед.

– Не можу.

Прозвучало це досить зухвало. Дзюбині брови злетіли вгору.

– Чого це так?

– Реманент під мертвими.

– Що?

– Лопати трупами завалені, кажу.

– То розвантажуйте! Бігом! – і додав, клацнувши язиком: – Бач, реманент. А воно ж лопати як лопати.

Щоб іще раз підтвердити свій наказ і довести, хто тут головний, витяг нагана, підніс вертикально вгору й стрельнув. Навряд чи в цьому була якась нагальна потреба. Та Дзюбу справді, здається, запалила, збентежила чи розгнівила розмова з Шереметом. Налякати приречених ще більше було годі, але більшість здригнулася, навіть переполошилася.

– Не злили б ви його, Артемію, – тихо попросив доцент Куприк.

– І що буде? Застрелить? А ви маєте іншу думку щодо його найближчих дій? Хочете пожити на кілька хвилин довше?

– Просто не дражніться, – мовив доцент.

– Правда, мовчи вже, – підтримав його селянин. – Говорити ще з цими кацапами...

– Він наш, здається, – зауважив Артем. – Не з Росії-матінки, точно.

– Один чорт, кацапам продався, – зітхнув і додав упевнено: – А командують ними самі жиди.

– Добалакаєшся в мене! – прикрикнув Дзюба.

Відмахнувшись, селянин поліз у кузов. Шеремет, задумавшись, знизав плечима. Справді, чого він розходився? Нема ж з ким говорити. Хіба що внутрішній голос підказує: тягтимеш час – житимеш трохи довше. Хоч... інженер уже пробував заговорити до комісара, його тут-таки застрелили. Тепер тіло Свириденка треба витягати з кузова разом з іншими.

Ну його, цього Дзюбу.

До біса їх усіх.

Є в словах селянина мудрість: не варто розмовляти з тим, хто за кілька хвилин збирається в тебе стріляти...

Вивантажили тіла швидко й мовчки. Дзюба, четверо червоноармійців з гвинтівками, на які були насаджені багнети, і водій у шкірянці встали осторонь, стежачи за процесом. Час від часу вусань покрикував, аби контра ворушилася, та швидше в них не виходило. Спочатку в'язні складали страчених рядком на землю, проте Дзюба наказав валити всіх купою. Йому скорилися.

Нарешті машину звільнили. Можна було взяти лопати. Тої ж миті селянин схопив одну з

них, а другу простяг Шереметові, якого вже мав за свого. Третьою ж озброївся довготелесий немолодий музейний доглядач із глибоким свіжим шрамом на правій щоці. Решта розступилася, ніби визнаючи за цією трійцею право якоїсь першості.

– Чого спинилися? – запитав Дзюба. – Нуте, розбирайте цей ваш реманент! Копайте, до ночі ми тут стирчати не будемо.

– Де копати? – запитав Артем, розуміючи, як наївно, навіть по-дитячому, це прозвучало.

– Там, де стоїш! Не доводь мене до сказу, грамотний!

Перебуваючи в губчека і спілкуючись із тамтешніми працівниками, Шеремет дійшов несподіваного, але однозначного висновку: слово «грамотний» для них – заразом і лайка, і звинувачення. Тому й не здивувався, почувши його знову, а просто відступив на один крок назад і встромив лопату в м'яку весняну землю.

Селянин примостився за кілька метрів від нього. Музейник, уже не розуміючи, нащо взяв інструмент, роззирнувся круг себе, немов шукаючи свого місця й намагаючись опанувати нову для себе професію копача могил.

– По черзі будете, – нагадав Дзюба. – Слуг тут нема, дядьки.

Викопавши кількома заходами невеличку ямку, Артем відчув, що процес його захоплює. Розумів, що рие могилу не лише мертвим, а й собі. Усвідомивши це, чомусь почав орудувати лопатою активніше. Поруч сопів селянин. У нього виходило краще, аж витер змокрілого лоба. Коли лопата почала входити в яму на один штих, він повернувся до Дзюби й запанібрата махнув:

– Іди сюди, старший.

Вусатого нахабство смертника не обурило, не розізлило, а тільки здивувало.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<http://www.litres.ru/andrey-kokotuha/sprava-otamana-zelenogo-ukra-nsk-hron-ki-1919-roku/?lfron=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

6 лютого 1919 року під час другого російського вторгнення в Україну була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), «чрезвычайка» – точний аналог ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия). Від самого початку її діяльність спрямовувалася передусім на терор та фізичне знищення незгодних. Діяльність ВУНК гостро засуджував український письменник-гуманіст Володимир Галактіонович Короленко (1853–1921 рр.), який не сприйняв ані Жовтневого перевороту, ані подальших методів правління більшовиків. Перебуваючи в описаний час у Полтаві, Короленко не боявся публічно протестувати проти терору, звертаючись, зокрема, особисто до Леніна.

2

Центральна Рада наприкінці січня 1918 року IV Універсалом проголосила Україну незалежною державою, а це викликало різке невдоволення більшовицької Росії. Невдовзі після цього почалася перша російсько-українська війна. Після першого вторгнення більшовиків на територію УНР у січні 1918 року український уряд підписав мирну угоду з Німеччиною та Австро-Угорщиною і, діставши військову підтримку, в березні того ж таки року повернувся до Києва.

3

Тепер – вулиця Липська.

4

У перші дні, щоб обшукати будь-яке приміщення, службове чи приватне, працівникам ВУНК непотрібні були ніякі документи. Досить було самого бажання або повідомлення про те, що за цією адресою – осередок «контрреволюції». Згодом, згідно зі спеціальною постановою, обшуки та арешти могли робити тільки ті, хто мав відповідний ордер. Хоч виписували його на тих самих підставах. Ордери лише формалізували свавілля.

5

Ідеться про Першу світову війну (1914–1918 рр.)

6

Товариство Українських Поступовців – таємна надпартійна організація українців у Російській імперії. Створена 1908 року для координації національного руху в період реакції. Вимагала автономії для України. У березні 1917 року відразу після падіння самодержавства на платформі ТУП створено Українську Центральну Раду.

7

Проголошена в березні 1917 року, після того як у Росії перемогла буржуазна революція і цар Микола II зрікся престолу, Центральна Рада кілька наступних місяців підтримувала Тимчасовий уряд у Петрограді. Навіть виконувала певні його постанови. Проте з літа 1917 року Центральна Рада ухвалює І Універсал, яким декларує українську автономію. Це значно охолоджує стосунки між Петроградом та Києвом і призводить до розколу в керівництві самого українського уряду. Так тривало до більшовицького перевороту в жовтні 1917 року. Невдовзі Центральна Рада проголошує про створення Української Народної Республіки (УНР). Результатом цього стає перша агресія більшовицької Росії проти України, що вилилася в повномасштабну україно-російську війну 1918–1923 років.

8

Одна із чотирьох армійських груп, з яких складалося військо Української Народної Республіки. Досить успішно діяла 1919 року на Поліссі та Волині, стримуючи наступ більшовиків. Її вважають найбільш дисциплінованим і боєздатним з'єднанням УНР.

9

Червоний терор – насильство, що його чинили більшовики проти широких соціальних груп (зокрема й проти робітників та селян), оголошених класовими ворогами або звинувачених у контрреволюційній діяльності. Декрет «Про червоний терор» за підписом лідера більшовиків В. І. Леніна ухвалено 5 вересня 1918 року. Він ставив завдання побороти контрреволюцію, спекуляцію та службові злочини ізолюванням класових ворогів у концентраційних таборах і фізичним знищенням усіх осіб, причетних до білогвардійських організацій, змов і заколотів.

10

Військово-політичне угруповання, створене в 1904–1907 роках. Головні члени – Великобританія, Франція і Росія. На початку 1919 року Директорія почала переговори з

командуванням Антанти, шукаючи військових союзників. За це Антанта хотіла здобути контроль над українськими землями.

11

Денікін Антон Іванович (1878–1947) – головнокомандувач Добровольчої армії – оперативно-стратегічного об'єднання білих. 1919 року армія Денікіна контролювала Південь і Схід України (так звану Новоросію). Вважав Україну частиною Росії, війну проти червоних – боротьбою за відновлення великої й неподільної Росії. На звільнених від більшовиків українських територіях поновлював царські принципи російської великодержавної політики. Зокрема, оголосив російську мову єдиною державною, проте суворо заборонив обмежувати вільний вжиток української. До представників уряду Української Народної Республіки ставився з демонстративною зневагою, вважаючи їх за сепаратистів.

12

Раковський (Станчев), Християн Георгійович (1873–1941) – радянський партійний та державний діяч, один з організаторів радянської влади в Україні. Зокрема у 1919–1921 роках – голова Ради Народних Комісарів і нарком закордонних справ радянської України, нарком внутрішніх справ.

13

Першу Конституцію Української Соціалістичної Радянської республіки (УСРР) ухвалили 10 березня 1919 року на більшовицькому з'їзді в Харкові. Вона утвердила на захопленій території України радянську форму державності.

14

Оскілко Володимир Пантелеймонович (1892–1926) – військовий і громадський діяч часів УНР. Отаман, генерал-хорунжий Армії УНР, командувач Північної групи військ Директорії. Командувач Північно-Західного протибільшовицького фронту. У квітні 1919 року почав конфліктувати з Симоном Петлюрою, з різних причин перестав виконувати його накази і, зрештою, спробував учинити державний переворот. Йому навіть удалося заарештувати кількох міністрів УНР. Проте захопити самого Головного отамана не зміг. Згодом Оскілко перебрався до Польщі, де перебував у таборах для інтернованих осіб.

15

Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – український політичний і державний діяч. Очолював Українську Державу (Гетьманат), утворену замість Української Народної Республіки. Держава існувала від 29 квітня до 14 грудня 1918 року.

16

Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки. Змінила Гетьманат і проіснувала з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Від 13 лютого 1919 року голова Директорії – Петлюра Симон Васильович (1879–1926).

17

Лацис Мартин Янович (1888–1938) – справжнє ім'я Ян Судрабс – більшовик, під час першої російської революції 1905–1907 років керував терористичними групами. Активний учасник більшовицького збройного перевороту 1917 року. Із листопада 1917 року – у керівних органах НКВС, пізніше – член колегії ВЧК. Із 1919 року – голова Всеукраїнської ВЧК, особисто організував масовий терор у Києві, Харкові, Одесі, Криму. Небачену

жорстокість чрезвычайок, зокрема київської, Лацис уважав за приклад для наслідування. Факти катувань, масових убивств і навіть випадки канібалізму в органах НК були виявлені й зафіксовані зусиллями представників Добровольчої армії Денікіна під час її перебування в Києві влітку 1919 року.

18

Тепер – вулиця ім. Богдана Хмельницького в Києві.

19

Згадано відоме оповідання класика російської літератури Льва Толстого (1810–1910) – «Після балу» (1911).